

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ОДЕСЬКА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ»
КАФЕДРА ЗАГАЛЬНОЇ ТЕОРІЇ ПРАВА ТА ДЕРЖАВИ

М. Ю. Рязанов
Г. М. Чувакова

ОСНОВИ ПРАВА

Навчально-методичний посібник

для здобувачів вищої освіти 3 курсу
за освітнім ступенем «бакалавр»
факультету психології, політології та соціології
галузь знань 05 «Соціальні та поведінкові науки»
за спеціальністю 053 «Психологія»

Серія «Навчально-методичні посібники»

Видавництво
«Юридика»
2023

УДК 348(073)
О 223

Рецензенти:

Матвеева Л. Г. – завідувач кафедри теорії та історії держави і права Одеського державного університету внутрішніх справ, доктор юридичних наук, професор, полковник поліції

Хижняк Є. С. – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри кримінального процесу, детективної та оперативно-розшукової діяльності Національного університету «Одеська юридична академія»

*Рекомендовано до друку навчально-методичною радою
Національного університету «Одеська юридична академія»
(протокол № 2 від 19 грудня 2022 року)*

Рязанов М. Ю., Чувакова Г. М.

О 223 Основи права : навч.-метод. посіб. для здобувачів вищої освіти 3 курсу за освітнім ступенем «бакалавр» ф-ту психології, політології та соціології за спец. 053 «Психологія» / Рязанов М. Ю., Чувакова Г. М. – Одеса : Видавництво «Юридика», 2023. – 174 с.

ISBN 978-617-8263-19-5

УДК 348(073)

ISBN 978-617-8263-19-5

© М. Ю. Рязанов, Г. М. Чувакова, 2023

ЗМІСТ

ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ	4
НАВЧАЛЬНИЙ КОНТЕНТ	6
ПЛАНИ ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТЬ	141
ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ	145
ПИТАННЯ ДЛЯ ПІДГОТОВКИ ДО ЗАЛІКУ	149
ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ ЗДОБУВАЧІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ ЗА ТЕМАМИ ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТЬ	152
КРИТЕРІЇ ОЦІНЮВАННЯ	173

ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ

Навчальна дисципліна «Основи права», для здобувачів вищої освіти 3 курсу за освітнім ступенем «бакалавр» у галузі знань 05 «Соціальні та поведінкові науки», за спеціальністю 053 «Психологія» є необхідним компонентом загальної професійної підготовки психологів. Знання закономірностей виникнення і функціонування юридичних інститутів, засвоєння понятійно-категоріального апарату юриспруденції необхідні студенту як база для вироблення та закріплення навичок та умінь практичного застосування права в професійній діяльності.

Предметом навчальної дисципліни «Основи права» є закономірності виникнення і функціонування юридичних інститутів, формування навичок використання поняттєво-категоріального апарату юриспруденції та навичок практичного застосування права.

Міжпредметні зв'язки: Основи права належить до циклу теоретичних юридичних дисциплін і тісно пов'язана з такими навчальними дисциплінами як філософія права, соціологія права, психологія, а також політологія. Вивчення основ права базується на знанні шкільного курсу основ правознавства.

Мета навчальної дисципліни «Основи права» – формування у майбутніх фахівців у сфері психології уявлень про особливості існування правової реальності, формування системи правових понять і основних концепцій існування права і держави, закріплення ціннісних установок.

Завданнями навчальної дисципліни є, формування у студентів знань щодо: походження та основних вчень про право; права та його властивостей; права в системі соціального регулювання; правоутворення та правотворчість; реалізації та застосуванні права; правових відносин; правосвідомості та правової культури.

В результаті вивчення Основ права **студент має знати:**

- юридичні концепції та теоретичні положення, які дозволяють йому увійти до професійного юридичного середовища;
- призначення та можливості права і держави при вирішенні соціальних і особистих питань;
- основні правові поняття, принципи, нормативи, процедури, рішення, динаміку їхнього формування та підстави використання;
- зміст розмежування сфер належного, суцього та ідеального в соціальному житті.

уміти:

- використовувати понятійно-категоріальний апарат;
- оцінювати конфлікти, що виникають у суспільстві, через призму суб'єктивних прав і юридичних обов'язків;
- володіти мовою права, правовими поняттями, принципами, нормами, процедурами для рішення правових питань;
- розмежувати сфери належного, суцього та ідеального в бутті права і держави;
- використовувати правове мислення, категоріальний апарат юриспруденції для вирішення правових проблем та проблем розвитку держави

НАВЧАЛЬНИЙ КОНТЕНТ

Лекція № 1.

Тема

Право та його властивості

Мета вивчення

Вивчити поняття права та його основні властивості: загальнообов'язковість, нормативність, формальна визначеність, процедурність, системність, офіційна гарантованість.

Виокремити складові права, а саме природне та позитивне право.

Продемонструвати різницю між об'єктивним та суб'єктивним правом.

Надати роз'яснення щодо основних функцій та принципів права.

Результати навчання

Після лекції здобувач вищої освіти буде (спроможний): мати уявлення про право, розуміти сутність права; розуміти співвідношення природного та позитивного, об'єктивного та суб'єктивного права; демонструвати знання функцій, принципів та права.

Глосарій термінів

Об'єктивне право – це система всіх діючих в країні норм права, відбитих в різних джерелах права і не залежних від індивіда.

Позитивне право – закріплений в офіційних джерелах права нормативний регулятор, на основі якого визначаються межі дозволеної та належної поведінки людей, а компетентними державними органами виносяться юридично обов'язкові рішення.

Право – це система загальнообов'язкових, формально-визначених, встановлених і охоронюваних державою правил поведінки, що виражає міру свободи і справедливості, досягнуту

певним суспільством, і служить для регулювання суспільних відносин.

Принципи права – це основні ідеї, початкові положення або формулювання, провідні засади процесу, розвитку і функціонування права.

Природне право (jus naturale) – це природжені, невідчужувані, невід’ємні, обумовлені природою людини, людським розумом, загальними етичними принципами правила поведінки, які існують незалежно від держави і поширюються на всі часи і народи.

Функції права – це основні напрями впливу права на людину і суспільство (на суспільні відносини).

Основна література

1. Загальна теорія права : підручник / О. В. Петришин, Д. В. Лук’янов, С. І. Максимов, В. С. Смородинський та ін. ; за ред. О. В. Петришина. Харків : Право, 2020. 568 с.

2. Крестовська Н. М., Матвеева Л. Г. Теорія держави і права : підручник. Практикум. Тести. К. : Юрінком Інтер, 2019. 584 с.

3. Загальна теорія права : підручник / за заг. ред. М. І. Козюбри. Київ : Baite, 2015. 392 с. URL:<https://www.osce.org/uk/ukraine/283756?download=true>

4. Загальна теорія держави і права : [Підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів] / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.; За ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М. В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О. В. Петришина. – Харків : Право, 2009. – 584 с.

5. Крестовська Н. М. Теорія держави і права: Елементарний курс : навчальний посібник / Н. М. Крестовська, Л. Г. Матвеева. Х. : Одиссей, 2007. 432 с.

6. Загальнотеоретична юриспруденція: навчальний курс / За ред. Ю. М. Оборотова. О. : Фенікс, 2011. 432 с.

7. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави : навч. посіб. 10-те вид., допов. Львів : Край, 2009. 224 с.

8. Теорія держави і права: Академічний курс : підручник / за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. К. : Юрінком Інтер, 2006. 688 с.

Додаткова література

1. Гетьман Є. А. Принцип верховенства права у нормотворчій діяльності органів виконавчої влади. *Проблеми законності*. 2016. Вип. 134. С. 61–69. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pz_2016_134_9

2. Горобець К. Принципи права й авторитетність: міркування щодо нормативності. *Право України*. 2017. №7. С. 9–19.

3. Козюбра М. Принципи права: методологічні підходи до розуміння природи та класифікації в умовах сучасних глобалізаційних трансформацій. *Право України*. 2017. № 11. С. 142–164.

4. Завальнюк В. В. Антропологізація права: традиції та сучасність : моногр. Одеса : Юрид. л-ра, 2018. 348 с.

5. Переш І. Є., Фрідманський Р. М., Когут М. Г. Соціологічні теорії походження права. 2022. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/41769>

6. Ткаченко В. І. Природне та позитивне право: концепція єдності та боротьби протилежностей в праві. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2017. Серія ПРАВО. Випуск 45. Том 2. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/34160>

7. Орос М. М. Поняття й основні ознаки права на спротив: теоретико-правовий аспект. *Конституційно-правові академічні студії* № 2. 2018. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/30724>

8. Коваленко А. А. Доктринальні погляди на розуміння функцій права. *Право і суспільство*. 2019. № 1. URL: http://pravoisuspilstvo.org.ua/archive/2019/1_2019/part_1/17.pdf

9. Братасюк М., Росоляк О. Співвідношення принципу верховенства права та принципу законності. Актуальні проблеми правознавства. 2018. № 1(13). С. 11–17.

10. Андриц М. Р. Принципи права в рішеннях Конституційного Суду України : дис. ... д-ра філософії [спец. 081 – Право] / Хмельницький університет управління та права ім. Леоніда Юзькова. Хмельницький, 2021. 221 с.

План

1. Визначення та основні властивості права. Сутність права.
2. Природне, позитивне та об'єктивне право.
3. Принципи права.
4. Функції права.

Основний зміст

1. Визначення та основні властивості права. Сутність права.

Право – це система загальнообов'язкових, формально-визначених, встановлених і охоронюваних державою правил поведінки, що виражає міру свободи і справедливості, досягнуту певним суспільством, і служить для регулювання суспільних відносин.

Сутність і цінність права як явища соціального порядку виявляється через його ознаки:

- 1) загальнообов'язковість. На відміну від інших соціальних норм правові приписи адресовані всім учасникам правових відносин і є обов'язковими для них;
- 2) нормативність. Право складається із правил загального характеру, розрахованих на неодноразове застосування. Право виступає як рівний масштаб і модель поведінки людей;
- 3) формальна визначеність. Правові норми, як правило, фіксуються письмово, вони мають певну логічну структуру. Право встановлює певні рамки поведінки суб'єкта, чітко формулюючи його права і обов'язки;
- 4) системність. Право є цілісною системою взаємопов'язаних норм;
- 5) зв'язок з державою. Право пов'язане з державою перш за все тим, що правові норми встановлюються або офіційно визнаються державою. Право охороняється державним примусом;
- 6) регулятивна. Право виступає як регулятор суспільних відносин і в цьому полягає його головна соціальна цінність;
- 7) вираз міри свободи і справедливості. Право нерідко називають математикою свободи. Дійсно, право утілює основні права

і свободи людини, надає людині легальну можливість реалізувати свої інтереси. Крім того, воно встановлює баланс між поведінкою людини та її соціальним положенням (справедливість);

8) процедурність. Процедура, тобто встановлений порядок і послідовність дій, передбачена як для видання, так і для реалізації юридичних норм;

9) компромісний характер. Право за своєю природою є інструментом соціального компромісу, своєрідного договору в масштабі суспільства.

Сутність – це внутрішній зміст предмету, що виражається в єдності всіх його різноманітних властивостей і відносин. Визначення сутності права, врешті решт, зводиться до відповіді на три питання: «Хто створює право? Кому воно повинне служити? Яким чином виявляється сутність права?». Представники різних шкіл права по-різному відповідають на ці питання.

Прихильники соціологічного напряму по аналогії з сутністю держави виділяють два аспекти у сутності права: класовий і загальносоціальний. Кожний з них переважав у певний період історичної еволюції. Загальносоціальна сутність права полягає в тому, що право виражає узгоджену волю населення, сформовану в результаті взаємних поступок. Право створювалося людьми для задоволення потреби у врегулюванні і передбачуваності соціальних взаємодій в умовах нерівності. Люди не можуть існувати, не взаємодіючи, не створюючи колективів і організацій. Проте в більшості своїй інтереси і потреби людей не співпадають, оскільки всі люди мають різні здібності, різне матеріальне та соціальне положення.

Внаслідок цього їхня спільна діяльність передбачає наявність чітких правил, що визначають рівний і загальний масштаб поведінки. Обов'язковість дотримання таких правил додає людським діям передбачуваність, керованість, а всьому суспільству – стабільність і впорядкованість його життя.

Класова сутність права полягає в тому, що воно виражає волю пануючої соціальної спільноти (касти, стану, класу). Вперше право

з волею правлячої групи пов'язав Т. Гоббс, кажучи, що «право є продукт волі тих, які мали верховну владу над іншими». Надалі цю ідею сприйняли К. Маркс і Ф. Енгельс, уточнивши, що право «є зведена в закон воля економічно пануючого класу, зміст якої визначається матеріальними умовами його життя».

На різних етапах розвитку суспільства класовий аспект може домінувати, впливати на загальну спрямованість правового регулювання, або відступати на другий план. Для сучасного етапу розвитку права характерним є розширення його загальносоціального змісту.

Прихильники природно-правового підходу до права бачать сутність права виключно в його загальнолюдському змісті, у закріпленні правом цінностей індивідуальної свободи, незалежності та безпеки. Право виступає як формалізоване добро, справедливість, милосердя, гуманізм.

Нормативістське розуміння абстрагується від соціальних характеристик права і тому пов'язує сутність права виключно з волею держави. Так, за визначенням юриста В.М. Хвостова правом є «ті норми поведінки, які узяті під захист державою». Призначення права полягає в тому, що воно є державно-владним нормативним регулятором суспільних відносин і поведінки людей, узгодження їх інтересів, примирення конфліктів.

З яких би позицій не оцінювалася сутність права, вона виявляється через такі якісні риси права як його ознаки, принципи, функції.

2. Природне, позитивне та об'єктивне право.

Право – складне для розуміння явище, оскільки воно відображає ще складніші економічні, політичні та соціальні відносини. Впродовж всієї історії розвитку юридичної думки люди намагалися визначити, що є право, в чому полягає його природа і сутність.

Природа права обумовлена наявністю в ньому двох основних компонентів: природного і позитивного. Такий розподіл свід-

чить про діалектичний характер розвитку права, що включає абстрактно загальні (природно-правові) і конкретні (позитивні) сторони.

Природне право (*jus naturale*) – це природжені, невідчужувані, невід’ємні, обумовлені природою людини, людським розумом, загальними етичними принципами правила поведінки, які існують незалежно від держави і поширюються на всі часи і народи. Природне право є сукупністю ідеальних, глибоко етичних і надзвичайно справедливих уявлень про право. Воно виникло задовго до держави і може існувати поза нею.

Позитивне право – закріплений в офіційних джерелах права нормативний регулятор, на основі якого визначаються межі дозволеної та належної поведінки людей, а компетентними державними органами виносяться юридично обов’язкові рішення. Позитивне право є результатом державної правотворчої діяльності. Офіційні джерела права виражають лише деяку частину природного права. Вся решта права існує у вигляді принципів, правосвідомості, інших правових явищ.

Іноді поняття «позитивне право» не зовсім коректно ототожнюють з поняттям «об’єктивне право». Об’єктивне право – це система всіх діючих в країні норм права, відбитих в різних джерелах права і не залежних від індивіда. Об’єктивне право – це законодавство, юридичні звичаї, юридичні прецеденти та нормативні договори, що діють в конкретній державі. Воно об’єктивним в тому сенсі, що безпосередньо не залежить від волі і свідомості окремої особи і безпосередньо не належить їй. У цьому сенсі ми можемо говорити про право Ірландії, України. У об’єктивному праві традиційно виділяють певні структурні підрозділи. Наприклад, в праві України існують галузі та інститути права.

Категорія «об’єктивне право» покликана виразити неперсоніфікованість, загальність і зовнішній характер правових норм щодо індивіда. Категорія «позитивне право» має іншу мету – показати, що право в широкому сенсі слова ділиться на

волевстановлене (яке й називається позитивним) і природне, тобто таке, яке не залежить від волі суб'єкта нормотворчості. І позитивне, і природне право існують незалежно від бажання, волі або обізнаності конкретного індивіда. У цьому сенсі обидві ці правові цілісності є об'єктивним явищем. Отже, поняття «об'єктивне право» ширше, ніж поняття «позитивне право» і включає його.

3. Принципи права.

Принципи права – це основні ідеї, початкові положення або формулювання, провідні засади процесу, розвитку і функціонування права. Принципи права є узагальненням і поширенням якого-небудь положення на всі явища тієї правової сфери, з якої відповідний принцип абстрагований.

Принципи – об'єктивні властивості права. Наука лише виявляє, обґрунтовує, вивчає і систематизує їх. Принципи права виступають як своєрідна опорна конструкція, на якій будуються всі структурні елементи системи права. Вони виражають закономірності, природу і соціальне призначення права. Принципи права або прямо закріплюються в законодавчих актах, або витікають із змісту конкретних правових норм.

Розрізняють загальносоціальні і спеціально-юридичні принципи права. До загальносоціальних принципів права відносять:

1) принцип пріоритетності загальнолюдських цінностей над груповими (класовими, національними) цінностями. До загальнолюдських цінностей відносяться життя, свобода, мир, безпека, природа, добро, совість тощо. Сучасне право закріплює їхнє верховенство над інтересами політичних, соціальних і національних груп;

2) принцип гуманізму. Сутність цього принципу полягає у визнанні самоцінності людини, її життя, честі, гідності;

3) принцип демократизму виявляється в тому, що право виражає волю народу (або, принаймні, його більшості), тобто загальну волю громадян;

Прийнято класифікувати спеціально-юридичні принципи права на загальноправові, галузеві, міжгалузеві, принципи інститутів.

Загальноправові принципи:

1) принцип свободи. Сутність цього принципу полягає в можливості вибору лінії поведінки в рамках права. Цей принцип виявляється: у регулюванні поведінки індивіда, який має право діяти за принципом «дозволене все, що прямо не заборонене»; у виборі народом суспільного устрою та форми правління, нацією – варіанту самовизначення;

2) принцип справедливості. Сутність принципу справедливості полягає у відповідності між поведінкою індивіда (соціальної групи) і соціально-правовим його положенням. Інакше кажучи, поведінка кожного оцінюється відповідно до його позитивних або негативних заслуг: герою – нагорода, злочинцю – покарання;

3) принцип рівності означає юридичну рівність індивідів перед законом і перед судом незалежно від етнічної, расової, релігійної приналежності, кольору шкіри, мови, статі, політичних переконань; рівність прав і обов'язків індивідів;

4) принцип взаємозв'язку прав і обов'язків полягає в тому, що суб'єктивне право одного суб'єкта права реалізується, як правило, за наявності відповідного йому юридичного обов'язку іншого суб'єкта права;

5) принцип верховенства права виявляється у відповідності нормативно-правових актів ідеалам свободи, рівності і справедливості. Цей принцип є головним керівним початком правотворчої діяльності;

6) принцип законності виражається у верховенстві закону в системі нормативно-правового регулювання, а також в необхідності слідувати закону в процесі правозастосовчої діяльності.

Галузеві принципи є характерними для однієї галузі права. Наприклад, для цивільного права ключовими принципами є: принцип рівності сторін у договорі, принцип добровільності

вступу до цивільних правовідносин, принципу добросовісного виконання договорів.

Міжгалузеві принципи охоплюють дві або більш, як правило, суміжні галузі права. Прикладами таких принципів є: принцип рівності сторін у судовому процесі, що діє в цивільно-процесуальному, кримінально-процесуальному і господарсько-процесуальному праві; принцип рівності форм власності, який виявляється в цивільному і господарському праві; принцип винної відповідальності в адміністративному та кримінальному праві.

Принципи інститутів права діють в рамках однорідних суспільних відносин, врегульованих нормами конкретного правового інституту. Наприклад, інститут виборчого права базується на принципах свободи виборів, загальності, рівності, таємної подачі голосів, прямих виборів.

Граючи роль опорної конструкції права, правові принципи мають також безпосередньо-регулятивне значення. Вони можуть бути застосовуватися як обґрунтування рішення у конкретній справі.

4. Функції права.

Функції права – це основні напрями впливу права на людину і суспільство (на суспільні відносини). Категорія функцій права допомагає з'ясувати соціальне призначення права, характер його впливу на поведінку учасників суспільних відносин.

Розрізняють загальносоціальні і спеціально-юридичні функції права. Якщо з приводу спеціально-юридичних функцій спостерігається єдність поглядів учених-юристів, то перелік загальносоціальних функцій права у кожного свій. Зазвичай його складають наступні загальносоціальні функції:

- 1) інформаційна – полягає в інформуванні індивідів про їхні права та обов'язки;
- 2) орієнтаційна – полягає в націлюванні індивідів на позитивні правові установки, на здійснення правомірних і утримання від неправомірних дій;

3) виховна – полягає в загальноправовому впливі на духовну сферу, націлена на виховання поваги до права;

4) культурно-історична – виражається в нормативному втіленні духовних цінностей і кращих досягнень народу. Право є досягненням національної та світової культури;

5) стабілізаційна – полягає в забезпеченні стабільності і відтворення соціальної системи, в якій діє право.

Крім того, в окремих роботах указують на такі загальносоціальні функції:

6) функцію соціального контролю – полягає в тому, що поряд із мораллю, релігією та іншими соціальними регуляторами, право впливає на поведінку людей, направляючи його у бажаний для суспільства бік;

7) організаторська – полягає у встановленні, зміні та припиненні відносин між учасниками суспільного життя;

8) управлінська – полягає в мобілізації учасників суспільного життя на виконання певних соціальних завдань, вирішення певних соціальних проблем.

Оскільки право впливає на багато сфер людської діяльності, можна також говорити про наявність економічної, політичної, ідеологічної функцій права. Але для юриста принципове значення мають власне юридичні функції права: регулятивна та охоронна.

Регулятивна функція права виявляється в тому, що приписи правових норм вносять впорядкованість у суспільні відносини. Виконуючи функцію регулятора суспільних відносин, правова норма указує індивіду на лінію його поведінки в тому або іншому випадку. Дія цієї функції виявляється у дозволах, рекомендаціях, пільгах і заохоченнях. Регулятивна функція права має первинне значення. Вона найбільшою мірою відображає природу права: суб'єктам права надається правомочність, у межах якої вони діють вільно, на свій розсуд.

Розрізняють різновиди регулятивної функції: регулятивну статичну і регулятивну динамічну. Регулятивна статична функція

права виявляється в закріпленні тих або інших стабільних станів (статусів): статусу особистості, статусу юридичної особи, форм держави, компетенції державних органів, повноважень посадовців тощо. Регулятивно-статична функція реалізується за допомогою дозвільних та заборонних норм і правовідносин пасивного типа, що виникають на їхній основі. У подібних ситуаціях суб'єкти права самі, за власною ініціативою проявляють правову активність.

Регулятивна динамічна функція права «обслуговує» соціально-правові процеси: торгівлю, виробництво нових цінностей, перехід майна та інших благ від одних осіб до інших. Вона втілена в інститутах цивільного, адміністративного, трудового права, які опосередковують процеси в економіці, інших сферах суспільного життя.

За допомогою регулятивно-динамічної функції право визначає, якою повинна бути майбутня поведінка людей. Ця функція здійснюється за допомогою зобов'язуючих норм. Так, законодавством встановлені обов'язки виконати військовий обов'язок, платити податки, дотримуватись трудової дисципліни, виконувати зобов'язання за договором тощо. Регулятивно-динамічна функція знаходить свій прояв у правовідносинах активного типа.

Охоронна функція полягає в тому, що право захищає соціальні цінності, блага, суспільні відносини шляхом встановлення заборон, обмежень і покарань за порушення заборон. Основне призначення охоронної функції права полягає в запобіганні порушенням норм права. Ефективність охоронної функції є тим вищою, чим більше суб'єктів права підкоряються її розпорядженням. Охоронна функція носить похідний від регулятивної функції характер. Вона покликана забезпечити нормальну дію регулятивної функції права.

Окремі вчені виділяють також компенсаційну, обмежувальну і відновну функції права. Т.Н. Радько розглядає їх як самостійні функції, а О.Ф. Скаун як різновиди охоронної функції права.

Компенсаційна функція права полягає у відновленні соціальної справедливості. Наприклад, у разі незаконного звільнення з роботи, можлива одночасна реалізація відновної та компенсаційної функцій: відновлення на роботі та компенсація за вимушений прогул.

Конституція України передбачає відшкодування (компенсацію) матеріальної або моральної шкоди, заподіяної незаконними рішеннями, діями або бездіяльністю органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадовців (ст. 56), у разі скасування рішення суду як неправосудного держава відшкодовує матеріальну і моральну шкоду, заподіяну безпідставним засудженням (ст. 62).

Обмежувальна функція виявляється у встановленні певних меж для суб'єктів права. Метою є недопущення свавілля індивідів один до одного. Ці обмеження формуються у заборонних та зобов'язуючих нормах. Обмеження прав – це свого роду урівноваження протилежних інтересів. Так, Конституція України, закріплюючи політичне та ідеологічне різноманіття (ст. 15), одночасно прямо забороняє створення і діяльність політичних партій і громадських організацій, програмні цілі або дії яких направлені на ліквідацію незалежності України, зміну конституційного ладу насильницьким шляхом, порушення суверенітету і територіальної цілісності держави, пропаганду війни, насильства, розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі, посягання на права і свободи людини, здоров'я населення.

Завдяки обмежувальній функції право виступає гарантом стабільності і справедливості в суспільстві, найважливішим інструментом правопорядку і реалізації права людини і громадянина.

Відновна функція права займає особливе місце в механізмі правової дії. За допомогою правових засобів відновлюється колишнє правове положення суб'єкта права, особа

знов стає володарем тих прав, яких вона була позбавлена (їй повертається її майно, вона відновлюється на роботі, реабілітується її ім'я, відновлюється порушений громадський порядок).

Контрольні запитання для перевірки досягнення результатів навчання:

1. Дайте визначення права.
2. Охарактеризуйте основні ознаки права.
3. Визначте поняття природного та позитивного права.
4. Охарактеризуйте поняття об'єктивного права.
5. Назвіть функції права.

Лекція № 2.

Тема

Право у системі соціального регулювання

Мета лекції

Надати уявлення та сформувані систему знань про: поняття та види соціального регулювання; види соціальних норм; специфіку правових норм в системі соціального регулювання; типи, форми та методи правового регулювання; співвідношення права та інших соціальних норм; поняття та види нормативних актів.

Результати навчання

Після лекції здобувач вищої освіти буде (спроможний): розуміти основні аспекти соціального регулювання; знати поняття і види норм; повинен засвоїти типи, форми та методи правового регулювання; мати уяву про співвідношення (єдність, відмінність, взаємодію) права та інших соціальних норм; знати поняття та види нормативних актів.

Глосарій термінів

Соціальне регулювання – іманентний процес впорядкування поведінки людей шляхом узгодження їх воль.

Цінність – це позитивна або негативна значимість об'єктів навколишнього світу для людини, соціальної спільності, суспільства в цілому.

Директивний регулятор – являє собою вплив на суспільні процеси за допомогою безумовної указівки вищого органа або службової особи нижчестоящому.

Інформаційний регулятор – означає вплив на суспільні відносини і процеси за допомогою засобів масової інформації

Ціннісний регулятор – впливає на суспільні відносини за допомогою історично сформованої системи соціальних цінностей.

Правові норми – загальнообов'язкові, формально визначені, встановлені або санкціоновані державою і забезпечені його примусовою силою правила поведінки

Корпоративні норми (норми об'єднань громадян) – норми, створені об'єднаннями громадян, трудовими колективами, підприємницькими союзами.

Основна література

1. Загальна теорія права: підручник / О. В. Петришин, Д. В. Лук'янов, С. І. Максимов, В. С. Смородинський та ін. ; за ред. О. В. Петришина. Харків : Право, 2020. 568 с.

2. Крестовська Н. М., Матвеева Л. Г. Теорія держави і права : підручник. Практикум. Тести. К. : Юрінком Інтер, 2019. 584 с.

3. Загальна теорія права : підручник / за заг. ред. М. І. Козюбри. Київ : Baite, 2015. 392 с. URL:<https://www.osce.org/uk/ukraine/283756?download=true>

4. Загальна теорія держави і права : [Підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів] / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.; За ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН

України М. В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О. В. Петришина. – Харків : Право, 2009. – 584 с.

5. Крестовська Н. М. Теорія держави і права: Елементарний курс : навчальний посібник / Н. М. Крестовська, Л. Г. Матвеева. Х. : Одиссей, 2007. 432 с.

6. Загальнотеоретична юриспруденція: навчальний курс / За ред. Ю. М. Оборотова. О. : Фенікс, 2011. 432 с.

7. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави: навч. посіб. 10-те вид., допов. Львів: Край, 2009. 224 с.

8. Теорія держави і права: Академічний курс : підручник / за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. К. : Юрінком Інтер, 2006. 688 с.

Додаткова література

1. Заморська Л. І. Нормативна система соціального регулювання: загальнотеоретичні аспекти. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції* № 5. 2015. URL: http://apnl.dnu.in.ua/5_2015/3.pdf

2. Сидоренко О. М. Право та мораль як основні способи правового впливу на поведінку суб'єктів. 2016. URL: <http://dspace.onua.edu.ua/handle/11300/6679>

3. Петровська О. К. Корпоративні норми в регулюванні діяльності інститутів громадянського суспільства. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського*. 2019. Том 30 (69) № 6. URL: https://www.juris.vernadskyjournals.in.ua/journals/2019/6_2019/6.pdf

4. Чемудурова А. Правове регулювання та його ефективність у сучасному світі. *Підприємництво, господарство і право*. 4/2020. URL: <http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2020/4/45.pdf>

5. Гуцу С. Ф. Правове регулювання мережі Інтернет: міжнародний і вітчизняний досвід. *Вісник НТУУ «КПІ»*. 2018. № 2. URL: <http://visnyk-psp.kpi.ua/article/view/152935>

6. Бондаренко В. А., Пустова Н. О. Правовий вплив у системі соціального впливу. *Соціально-правові студії*. 2021. № 2. URL: <http://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/3913/1/03.pdf>

7. Атаманова Н. Проблемні питання застосування норм права. *Підприємництво, господарство і право*. 2/2021. URL: <http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2021/2/31.pdf>

8. Антошкіна В. К. Індивідуальні правові акти як об'єкт тлумачення. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського*. 2020. Том 31 (70) № 1. URL: http://www.juris.vernadskyjournals.in.ua/journals/2020/1_2020/4.pdf

9. Дергільова О. Г. Правові акти: поняття, класифікація та соціальне призначення. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2016. № 3. URL: http://apnl.dnu.in.ua/3_2016/3.pdf

10. Сіроха Д. І. Локальні нормативно-правові акти: сутність та соціальне призначення. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. 2019. № 41 Том 2. URL: https://vestnik-pravo.mgu.od.ua/archive/juspradenc41/part_2/13.pdf

План

1. Соціальне регулювання: поняття та види.
2. Поняття і види норм. Різновиди соціальних норм.
3. Співвідношення права та інших соціальних норм.
4. Нормативні акти: поняття та види.

Основний зміст

1. Соціальне регулювання: поняття та види.

У найбільш загальному вигляді соціальне регулювання розуміється як іманентний суспільству процес впорядкування поведінки людей шляхом узгодження їх вільних воель. Розрізняють внутрішнє (совість, переконання, установки) і зовнішнє (об'єктивне право, суспільна мораль тощо) соціальне регулювання. З інших типологій соціального регулювання відзначимо стихійне (природне) і волевстановлене, нормативне і ненормативне, загальне та індивідуальне соціальне регулювання.

Стихійні регулятори є соціальним проявом законів природи і суспільства (наприклад, демографічні та міграційні процеси,

підйоми і спади економіки, інфляція та дефляція). Стихійні регулятори слабо піддаються коректуванню ззовні. Навпаки, волевстановлені регулятори являють собою свідомий, вольовий, цілеспрямований вплив на поведінку людей та їхніх об'єднань.

Нормативні регулятори містять однаковий масштаб (еталон) поведінки, тобто норми, реалізація яких забезпечується за допомогою примусових заходів. До нормативних регуляторів відносяться: технічні норми, норми права, моралі, релігійні, корпоративні норми, звичаї (у тому числі ділові звичаї) тощо.

Серед ненормативних регуляторів виділяють ціннісний, директивний та інформаційний. Ціннісний регулятор впливає на суспільні відносини за допомогою історично сформованої системи соціальних цінностей. Цінність – це позитивна або негативна значимість об'єктів навколишнього світу для людини, соціальної спільноти, суспільства в цілому. Якщо законодавець не буде враховувати систему соціальних цінностей, що склалися в суспільстві, такого роду норми та акти не будуть сприйняті суспільством.

Директивний регулятор являє собою вплив на суспільні процеси за допомогою безумовної указівки вищого органа або службової особи нижчестоящому. Такий регулятор впливав на життя радянського суспільства в період існування адміністративно-командної системи.

Інформаційний регулятор означає вплив на суспільні відносини і процеси за допомогою засобів масової інформації, що здатні додати тим або іншим вчинкам і діям позитивне або негативне значення. Вплив інформаційних регуляторів на життя суспільства величезний: вони, власне кажучи, створюють стереотипи поведінки, по-різному оцінюють різні політичні і правові ситуації тощо. Іноді говорять, що в сучасному суспільстві керівні позиції належать саме тим, хто володіє інформаційними потоками, формує їх і керує ними. Нарешті, у залежності від кількості адресатів, розрізняють загальне й індивідуальне соціальне регулювання. Перше з них звернено до невизначеного кола осіб, а друге – до конкретного індивіда.

2. Поняття і види норм. Різновиди соціальних норм.

Особливе місце серед соціальних регуляторів займають норми. Поняття «норма» має два основних значення: 1) звичайний природний стан об'єкту, процесу, відносин, системи (нормальний стан здоров'я, наприклад); 2) керівна засада, правило поведінки. Діючи в людському суспільстві норми умовно розбивають на три групи: 1) природні норми, або закони природи; 2) технічні (соціально-технічні) норми – правила поведінки з технічними і природними об'єктами (наприклад, державні будівельні правила); 3) соціальні норми – правила людського гуртожитку, що регулюють поведінку людей, у тому числі – відносини людей між собою.

Загальні ознаки соціальних норм:

1) соціальні норми є типовою моделлю (зразком) поведінки людини, але не самим актом поведінки, що може істотно відрізнятися від норми і навіть суперечити їй;

2) соціальні норми носять загальний характер, тобто звернені до невизначеного кола осіб і розраховані на багаторазове застосування;

3) виконання соціальних норм забезпечується певними засобами впливу (внутрішні переконання людини, суспільний осуд, державний примус);

4) нерідко соціальні норми містять однакові розпорядження. Наприклад, крадіжка розцінюється правом як злочин, релігією – як гріх, мораллю – як поганий учинок. Заподіяння шкоди в результаті самооборони виправдується і правом, і мораллю;

5) норми моралі, релігійні і корпоративні норми можуть набути правового оформлення. Наприклад, образливі чіпляння до перехожих, нецензурна лайка в громадському місці (порушення норм моралі) розцінюються як адміністративне правопорушення (дрібне хуліганство) і в якості такого караються. Деякі релігійні свята (наприклад, Різдво Христове, Великдень) в Україні закріплені трудовим законодавством;

6) подібно до корпоративних норм і норм релігії, норми права зафіксовані документально. Наприклад, корпоративні норми містяться в статуті комерційної організації, норми релігії – у священних книгах (Біблія, Коран, Веди), норми права – у законі або підзаконному акті;

7) соціальні норми мають єдність мети. Вони спрямовані на врегулювання суспільних відносин. Норми релігії, моралі, права мають також величезний виховний потенціал, вони впливають на формування людської особистості.

Види соціальних норм:

1) норми моралі (етичні норми) – відносно стійкі представлення людей про добро і зло. Мораль оцінює поведінку людини за допомогою понять «добрий» і «поганий». Норми моралі, як правило, не зафіксовані документально, вони існують як моральні орієнтири у свідомості людей;

2) правові норми – загальнообов'язкові, формально визначені, встановлені або санкціоновані державою і забезпечені його примусовою силою правила поведінки;

3) релігійні норми – правила поведінки віруючих людей, що склалися на основі уявлень людей про Бога і бажану йому поведінку. Ця група соціальних норм зафіксована у священних книгах християн, іудеїв, мусульман, буддистів – Біблії, Торі, Корані, Ведах, в усних переказах. Релігійні норми регулюють відносини віруючих у межах церкви або іншої релігійної організації, порядок відправлення культових обрядів;

4) корпоративні норми (норми об'єднань громадян) – норми, створені об'єднаннями громадян, трудовими колективами, підприємницькими союзами. В основному вони закріплюють порядок формування корпорацій, права й обов'язки їхніх членів;

5) звичаї і традиції – стихійно сформовані, що передаються з покоління в покоління правила повсякденного поведінки (наприклад, весільні обряди);

6) естетичні норми – відносно мінливі уявлення людей про прекрасне та потворне, відповідно до яких люди додержуються моди, обирають певний стиль і манери поведінку.

Специфіка права в системі соціального регулювання визначається тим, що:

1) норми права пов'язані з державою. Держава встановлює, змінює, скасовує або санкціонує правові норми;

2) порушення норми права тягне за собою негативну реакцію держави у вигляді юридичної відповідальності. Порушення ж інших норм моралі викликає лише суспільний осуд, або осуд з боку корпорації, в межах якої діють соціальні норми;

3) дія норм права поширюється на всіх людей, а не тільки на прихильників тієї або релігії або членів корпорації. Підпорядкування правовим приписам не залежить від бажання людей, а їх незнання не звільняє від відповідальності у випадку їх порушення.

3. Співвідношення права та інших соціальних норм.

Місце права в системі соціального регулювання визначається, передусім, характером взаємодії права та інших соціальних норм.

У регулюванні суспільних відносин право взаємодіє з мораллю. Застосування норм права вимагає проникнення в етичну оцінку життєвих відносин, обставин у конкретній юридичній справі (зокрема, при розгляді сімейних, багатьох цивільних і кримінальних справ).

Мораль і право – головні регулятори поведінки людей. Співвідношення між ними складне і включає взаємозв'язок єдності та відмінності.

Єдність права і моралі полягає в наступному:

1) системність. Право і мораль – це системи соціальних норм;

2) єдина мета. Право і мораль переслідують одні й ті ж цілі – впорядкування суспільних відносин, утвердження свободи, рівності, гуманізму і справедливості;

3) збіг приписів. Приписи права і моралі багато в чому співпадають. Одні й ті ж акти поведінки право і мораль забороняють або рекомендують;

4) однакове коло адресатів. Право і мораль адресуються одному колу осіб;

5) єдині цінності. Право і мораль виникають як фундаментальні загальнолюдські цінності, як показники соціального і культурного прогресу суспільства.

Відмінність права і моралі полягає в наступному:

1) способи встановлення. Правові норми створюються або офіційно визнаються державою, а норми моралі не є продуктом якоїсь спеціальної цілеспрямованої діяльності, вони виникають і розвиваються в суспільстві стихійно. На відміну від права мораль носить неофіційний (недержавний) характер;

2) методи забезпечення. Право забезпечується і охороняється державою, яка стежить за дотриманням правових норм і карає тих, хто їх порушує, а мораль спирається на силу громадської думки, а її внутрішнім гарантом виступає совість людини;

3) форма виразу. Правові норми виражають волю держави і закріплюються в спеціальних юридичних актах, а моральні норми виникають і існують у свідомості людей;

4) оцінні поняття. В оцінці поведінки людей право оперує поняттями правомірного і неправомірного, законного і незаконного, караного і некараного, а мораль оцінює людські вчинки з позицій добра, справедливості, совісті, честі, обов'язку;

5) різний характер відповідальності за порушення і різний порядок реалізації відповідальності. Порушення норми права служить підставою негативної реакції держави у вигляді юридичної відповідальності. Форми юридичної відповідальності та порядок її реалізації строго регламентовані законом. Інший характер носить відповідальність за порушення норм моралі. Тут немає ні встановлених форм, ні чіткої процедури. До порушника застосовуються різні форми морального впливу

(бойкот, висміювання, публічне засудження), які складаються стихійно;

6) сфери дії. Мораль регулює, як правило, міжособистісні відносини (між друзями, членами однієї сім'ї), а право регулює відносини, найбільш значущі з погляду суспільства в цілому, а саме – відносини власності, владні відносини, трудові та управлінські відносини, відправлення правосуддя;

7) зміст. Правові норми характеризуються більшою конкретністю розпорядження, моральні вимоги відрізняються релятивізмом, тобто відносністю. Не завжди однозначно можна оцінити вчинок людини як моральний або аморальний. Тоді як з точки зору права межа між правомірним і неправомірним завжди очевидна.

Мораль і право взаємно доповнюють одне одного. Норми права служать і повинні служити провідниками моралі, закріплювати і захищати моральні засади суспільства. Сила законів стократ збільшується, якщо вони спираються не тільки на владу, але й на суспільну мораль. Правова система державно-організованого суспільства закріплює життєво важливі для всього суспільства вимоги моралі. Законодавча влада в роботі по вдосконаленню права враховує стан суспільної моралі, етичну культуру населення, виходить з того, що право повинне бути етичним, закони повинні бути справедливими і гуманними.

За допомогою права держава добивається утвердження в свідомості громадян, всього населення прогресивних норм моралі, бореться з несправедливістю, злом і пороками. У свою чергу мораль впливає на правове життя суспільства, розвиток права, разом з ним сприяє зміцненню громадського порядку.

Існує тісний зв'язок права та звичаїв. Звичаї є вельми різноманітними, бо складаються в рамках життєдіяльності певної соціальної спільноти. Свої звичаї мають різні етноси, соціальні групи, професійні співтовариства. Різняться звичаї й залежно

від регіонів, оскільки відображають всю своєрідність життєдіяльності людей, яка визначається специфікою життя в різних умовах.

В основі звичаїв лежать зразки конкретної поведінки. Звідси – висока деталізованість їхніх приписів, що представляють, по суті справи, досить докладний опис самої поведінки. Зміст звичаю – це сам зразок поведінки, а формою його фіксації є звичка, поведінкова традиція. Звідси й специфіка регулятивної дії норм звичаїв. На відміну від права або моралі вони передбачають не узгодження поведінки з наказаними вимогами, а відтворення самої поведінки в її усталених варіантах.

Іноді до різновидів звичаю відносять традиції. Проте слід при цьому враховувати, що звичай завжди складається стихійно, а традиція може бути встановлена свідомо. Наприклад, такими є корпоративні та професійні традиції – відзначати день заснування фірми, день професії тощо.

Звичаї не так тісно пов'язані із сучасним правом, як норми моралі. Проте, виступаючи особливим різновидом соціальних норм, звичаї мають наступні зв'язки з правом:

1) найдавніше право виникало багато в чому саме із звичаїв, які офіційно визнавалися державою, набуваючи тим самим юридичного характеру. І сьогодні у ряді країн окремі звичаї у разі потреби трансформуються у правові норми, тобто набувають форми і змісту правового звичаю. Так, ст. 148 Кодексу торгового мореплавання України визначає, що термін, впродовж якого вантаж повинен бути завантажений на судно або вивантажений з судна (сталійний час), визначається угодою сторін, а за відсутності такої угоди – нормами, прийнятими в порту вантаження (розвантаження);

2) право може підтримувати соціально цінні звичаї та традиції, створювати для них режим найбільшого сприяння, стимулювати їх здійснення (урочиста реєстрація шлюбу, приведення до присяги посадовців держави);

3) право може забороняти соціально шкідливі звичаї, дотримання яких суперечить способу життя, що склався, в конкретному суспільстві, можуть обмежувати сферу їх дії;

4) право може ставитися нейтрально до тих звичаїв, які не мають яскраво вираженого соціально цінного або соціально шкідливого характеру (святкування дня народження, наприклад).

Разом з тим звичаї та норми права відрізняються одне від одного:

1) за походженням: звичаї з'явилися з виникненням людського суспільства, норми права існують в державно-організованому суспільстві;

2) за формою виразу: звичаї не закріплюються в спеціальних актах, а містяться в свідомості людей, норми права існують у певних формах;

3) за способом забезпечення реалізації: дія звичаїв забезпечується силою громадської думки, норми права можуть реалізовуватися і з урахуванням можливості державного примусу.

Держава, яка прагне забезпечити дотримання норм права, повинна використовувати сильні сторони звичаїв, а саме – авторитетність, стійкість, масовість, популярність, апробованість.

Зв'язок права і релігії найяскравіше розкриває шлях становлення соціальних норм, величезний вплив релігії на формування заборон, дозволів, приписів, що набували згодом правового характеру. Право і релігія покликані закріплювати і затверджувати етичні цінності, в цьому основа їх взаємодії.

На ранніх етапах розвитку норми права не відділялися від релігійних і були з ними тісно пов'язані. Найдавніші норми права були одночасно й релігійними законами; і тільки потім, коли люди стали розрізняти «злочин» і «гріх», правові норми відділяються від чисто релігійних. Ця відмінність вперше була вироблена, як вважають учені, в римському праві.

На різних етапах розвитку суспільства і в різних правових системах ступінь і характер взаємодії права і релігії були різними.

Так, у деяких правових системах зв'язок релігійних і правових норм був настільки тісним, що їх слід вважати релігійними правовими системами. Найдавніша з таких правових систем – індуське право, в якому тісно переплелися норми моралі, звичаєвого права і релігії. Інший приклад – мусульманське право, яке по суті є однією із сторін ісламу і називається «шаріатом». Таким чином, релігійна правова система – єдиний релігійно-етичний і правовий регулятор всіх сторін життя суспільства.

Правові і релігійні норми можуть співпадати з погляду свого змісту. Наприклад, серед десяти заповідей християнства є норми «не убий» і «не вкради». При цьому потрібно також враховувати, що з погляду механізму дії релігійні норми – могутній внутрішній регулятор поведінки. Тому вони – необхідний і важливий інструмент підтримки і збереження етичного та правового порядку в суспільстві.

Характер взаємодії норм права і релігійних норм в системі соціального регулювання того або іншого суспільства визначається зв'язком правових релігійних норм з мораллю і зв'язком права з державою. Держава за допомогою правової форми може визначати свої відносини з релігійними організаціями та їхній правовий статус у конкретному суспільстві.

Більшість сучасних держав є світськими. Кожному гарантується свобода совісті та віросповідання. Жодна релігія не може встановлюватися як державна або обов'язкова. Релігійні об'єднання відокремлені від держави і рівні перед законом. Забороняються будь-які обмеження прав громадян за ознакою їх релігійної приналежності. Забороняються створення і діяльність громадських об'єднань, мета та дії яких направлені на розпалювання соціальної, расової, національної та релігійної ворожнечі.

Предметом регулювання корпоративних норм є відносини, не врегульовані юридично (через неможливість або недоцільність такого регулювання). Вони «належать» структурам громадянського суспільства і відображають специфіку природи останніх.

Відмітна особливість корпоративних норм – поширення їх тільки на певне коло осіб – членів певного співтовариства. Крім того, слід враховувати, що корпоративні норми регулюють виключно внутрішні відносини у співтоваристві. Як правило, вони визначають цілі, завдання і функції цих співтовариств, компетенцію їхніх підрозділів, перелік прав та обов'язків їхніх членів, порядок вступу і виходу із співтовариства, гарантії дотримання встановлених корпоративних норм.

Схожість корпоративних норм і права виражається в тому, що вони:

- 1) закріплюються, як і право, в письмових документах;
- 2) мають обов'язковий для членів організації характер;
- 3) вимагають зовнішнього контролю над їх здійсненням;
- 4) забезпечуються певними засобами (наприклад, загрозою виключення із співтовариства за недотримання його норм);
- 5) є системою норм, тобто впорядкованою сукупністю правил поведінки.

Разом з тим між правовими та корпоративними нормами існують і наступні відмінності:

- 1) у способі встановлення. Якщо норми права встановлюються державою, то корпоративні норми – недержавними об'єднаннями громадян;
- 2) у способі забезпечення. Реалізація права забезпечується заходами державного впливу, реалізація корпоративних норм – силою думки членів співтовариства;
- 3) за колом адресатів. Норми права загальнообов'язкові, а корпоративні норми є обов'язковими тільки для членів співтовариства;
- 4) за сферою дії. Право покликане регулювати широке коло суспільних відносин, а корпоративні норми – тільки внутрішні організаційні відносини.

Правові та корпоративні норми можуть взаємодіяти між собою у сфері встановлення правоздатності різних організацій (напри-

клад, профспілкових), при оцінці правомірності ухвалених ними рішень.

Корпоративні норми громадських організацій можуть міститися в актах, що видаються спільно з державними органами. При цьому вони набувають значення нормативного правового акту. Всі недержавні організації можуть брати участь в правотворчості, проте здійснюють вони цю функцію у різних формах і в різному обсязі. В основному лише профспілкам надається право приймати нормативно-правові акти в межах свого відання.

Особливим різновидом корпоративних норм є політичні норми, що містяться в програмних документах партій, виборчих блоків, громадських рухів. У них незмінно присутня конкуренція ідей та програм. Серед політичних норм немає норми, що має силу авторитету, здатну стримувати протидію інтересів і цілей різних соціальних груп. Така сила – право – знаходиться поза політичними нормами.

Політичні норми знаходять вираз у різних документах: у політичних деклараціях, маніфестах держави, у програмних документах політичних партій, рухів, конституціях держав. Політичні норми, виражені в юридичних актах держави, набувають значення правових норм.

4. Нормативні акти: поняття та види.

Існування в суспільстві різних видів соціальних норм, які регулюють суспільні відносини, зумовлює вироблення і використання для цього різних форм виразу нормативних соціальних приписів.

Відомо, що формою виразу релігійних правил часто є священні релігійні книги (Біблія, Коран, Талмуд тощо). Політичні ж відносини значною мірою регулюються нормативними приписами, що містяться в документальних актах політичних партій, громадських організацій та рухів (статuti, положення, декларації, угоди тощо). Локальне регулювання відносин усередині недержавних

підприємств і організацій здійснюється актами органів, що керують їхньою діяльністю (наказами, інструкціями, розпорядженнями). І, нарешті, регулювання суспільних відносин відповідно до компетенції державних органів, здійснюється ними шляхом ухвалення нормативно-правових актів (законів і підзаконних нормативно-правових актів).

Таким чином, нормативний акт – це прийнятий соціальним суб'єктом документальний акт, що характеризується соціальною (груповою) легітимністю та містить нормативні приписи для невизначеного кола суб'єктів.

Ознаки нормативного акту:

1) це акт, що має документальну форму (письмовий документ, що має назву та інші реквізити);

2) розроблений або прийнятий суб'єктом, за яким суспільство (або його частина) визнає право здійснювати такі дії. Особливу позицію в цьому сенсі займають релігійні тексти, які сприймаються віруючими не як артефакт (штучне творіння людини), а як результат божественного одкровення. У будь-якому випадку нормативний акт є легітимним, тобто має підтримку всього суспільства або його частини;

3) містить правила поведінки, якими повинні керуватися суб'єкти суспільних відносин у певних життєвих ситуаціях.

Класифікація нормативних актів здійснюється відповідно до різних критеріїв: залежно від того, ким вони вироблені або прийняті, кому адресовані, за сферами дії та ін.

Для юриста найбільш важливим є розмежування нормативних актів юридичного і нормативних актів неюридичного характеру. Такий поділ має не тільки теоретичне, але й практичне значення.

Є підстави і для виділення в особливі групи релігійних, політичних, ідеологічних нормативних (неюридичних) актів тощо.

За сферою дії нормативні акти можна підрозділити на акти зовнішньої дії (наприклад, правила дорожнього руху видані

державним органом, але поширюються на всіх учасників дорожнього руху) і акти внутрішньої дії (наприклад, статут політичної партії розроблений партією і поширюється тільки на її членів).

Контрольні запитання для перевірки досягнення результатів навчання:

1. Визначте поняття соціального регулювання та його види
2. Проведіть співвідношення між нормативним та ненормативним соціальним регулюванням
3. Визначте різновиди соціальних норм
4. Проведіть аналіз взаємодії різних соціальних норм з нормами права

Лекція № 3

Тема

Правові норми

Мета лекції

Надати уявлення та сформувати систему знань про: поняття правової норми, ознаки правової норми; структуру правової норми; способи викладання правових норм; класифікацію правових норм, темпоральні та просторові межі дії правових норм.

Результати навчання

Після лекції здобувач вищої освіти буде (спроможний): мати уявлення про поняття правової норми, ознаки правової норми; структуру правової норми; визначати способи викладання правових норм, класифікацію правових норм, а також визначати темпоральні та просторові межі дії правових норм.

Глосарій термінів

Правова норма – це формально визначене, встановлене або офіційно визнане державою і забезпечене її примусовою силою правило поведінки загального характеру, направлене на врегулювання суспільних відносин.

Конкретні норми права норми, що встановлюють права та обов'язки адресатів норм.

Гіпотеза – частина правової норми, яка указує на умови, за яких ця правова норма вступає в дію.

Диспозиція – частина правової норми, яка містить вказівку на права та/або обов'язки, що виникають у разі настання життєвих обставин, зафіксованих гіпотезою.

Санкція – частина правової норми, яка передбачає негативні наслідки у разі невиконання обов'язку або порушення заборони, вказаної в диспозиції норми.

Спеціалізовані норми – визначають цілі, завдання, принципи, межі та методи правового регулювання, закріплюють правові категорії та поняття

Основна література

1. Загальна теорія права: підручник / О. В. Петришин, Д. В. Лук'янов, С. І. Максимов, В. С. Смородинський та ін. ; за ред. О. В. Петришина. Харків: Право, 2020. 568 с.
2. Крестовська Н. М., Матвеева Л. Г. Теорія держави і права: Підручник. Практикум. Тести. К.: Юрінком Інтер, 2019. 584 с.
3. Загальна теорія права: підручник / за заг. ред. М. І. Козюбри. Київ: Ваіте, 2015. 392 с. URL:<https://www.osce.org/ukraine/283756?download=true>.
4. Загальна теорія держави і права: [Підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів] / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.; За ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М. В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О. В. Петришина. – Харків: Право, 2009. – 584 с.

5. Крестовська Н. М. Теорія держави і права: Елементарний курс : навчальний посібник / Н. М. Крестовська, Л. Г. Матвєєва. Х. : Одиссей, 2007. 432 с.
6. Загальнотеоретична юриспруденція: навчальний курс / За ред. Ю. М. Оборотова. О. : Фенікс, 2011. 432 с.
7. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави: навч. посіб. 10-те вид., допов. Львів: Край, 2009. 224 с.
8. Теорія держави і права: Академічний курс : підручник / за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. К. : Юрінком Інтер, 2006. 688 с.
9. Проблеми тлумачення правових норм : посібник / автор-упорядник О. М. Балинська. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2021. 392 с.

Додаткова література

1. Могілевський Л. В. Сутність поняття «норма права». *Прикарпатський юридичний вісник*. Вип. 1. 2016. С. 14–18.
2. Стецик Н. В. Норма права та нормативно-правовий припис: загальнотеоретичні аспекти. *Публічне право*. 2016. № 4. С. 212–219.
3. Боняк В. О. Поняття «норма права» в сучасній правничій науці. *Право і суспільство*. 2018. №3. URL: http://pravoisuspilstvo.org.ua/archive/2018/3_2018/part_1/5.pdf
4. Дехтярьов О.В., Олійник О.Б. Юридична природа та значення норми права. *Право та державне управління*. 2018. №4. URL: http://www.pdu-journal.kpu.zp.ua/archive/4_2018/4.pdf
5. Головка О. Д. Проблема визначення санкції як частини правової норми. *Colloquium journal*. 2020. № 11-9 (63). С. 11-14. URL: <https://colloquium-journal.org/wp-content/uploads/2022/05/Colloquium-journal-2020-63-9.pdf>
6. Міхайліна Т. В., Гоцуляк Ю. В., Гель А. П. Щодо проблем розуміння категорія «санкція» у теорії права та галузевому правознавстві. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. 2021. Випуск 66. URL: <https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2021/12/51.pdf>

7. Сердюк І. А. Поняття та особливості нормативно-правового акта. *Вісник ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка*. 2017. № 2 (78).

8. Антошкіна В. Ознаки та особливості права, які зумовлюють необхідність тлумачення. *Підприємство, господарство і право*. 4/2020. URL: <http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2020/4/40.pdf>

9. Ткачук Б. О. Норми-дефініції як вид спеціалізованих норм права / Б. О. Ткачук // Теорія та історія держави і права, історія політичних і правових учень, філософія права: матеріали підсумкової науково-практичної конференції II туру Всеукраїнського конкурсу студентських наукових робіт, 12 квітня 2019 р. – Київ: НАУ, 2019. – С. 58-61.

10. Богачова Л. Л. Просторові межі дії нормативно-правового акта. *Київський часопис права*. 2022. №(3), С. 7-11. URL: <https://doi.org/10.32782/kjp/2021.3.1>

План

1. Поняття та ознаки норми права (правової норми).
2. Структура норми права.
3. Способи викладення правових норм.
4. Класифікація правових норм.

Основний зміст

1. Поняття та ознаки норми права (правової норми).

Правова норма – це формально визначене, встановлене або офіційно визнане державою і забезпечене її примусовою силою правило поведінки загального характеру, направлене на врегулювання суспільних відносин.

Ознаки норми права:

1) загальний характер (неперсоніфікованість). Норми права поширюються на всіх людей, незалежно від того, чи знайомі вони з цими нормами, і розраховані на багатократну реалізацію. Припис правової норми може носити зобов'язуючий, дозвольний або заборонний характер;

2) формальна визначеність. Норми права чітко сформульовані та зафіксовані в офіційному джерелі права (законі, міжнародно-правовому договорі тощо). Норма права чітко і недвозначно визначає лінію дозволеної або належної поведінки свого адресата (суб'єктивні права або юридичні обов'язки);

3) зв'язок із державою. Норми права або встановлюються державою (наприклад, шляхом ухвалення закону, видання підзаконного акту), або визнаються державою (наприклад, шляхом ратифікації міжнародного договору). Зв'язок із державою виявляється і в тому, що виконання норм права забезпечується силою державного примусу;

4) системність. Норма права сама по собі є мікросистемою, що складається із гіпотези, диспозиції та санкції. Крім того, кожна норма нерозривно пов'язана з іншими, утворюючи цілісну систему національного або міжнародного права;

5) регулятивність. Правова норма виступає як регулятор суспільних відносин і засіб вирішення конфліктів.

Будучи первинним елементом права як соціального явища, правова норма має основні його властивості-ознаки.

Однією з ознак правової норми є системність. Будучи первинним елементом системи права, правова норма сама є системою в мініатюрі, тобто має певну внутрішню організацію. У цій мікросистемі кожний з елементів має своє призначення.

2. Структура норми права.

Правову норму складають наступні взаємозв'язані структурні частини (елементи):

1) гіпотеза – частина правової норми, яка указує на умови (життєві обставини, інакше – юридичні факти), за яких ця правова норма вступає в дію;

2) диспозиція – частина правової норми, яка містить вказівку на права та/або обов'язки, що виникають у разі настання життєвих обставин, зафіксованих гіпотезою. Інакше кажучи, диспозиція

містить певний правовий припис адресатові норми – здійснити дію, утриматися від дії, діяти на власний розсуд. Диспозиція є серцевиною правової норми: без неї правова норма не має сенсу і не може існувати;

3) санкція – частина правової норми, яка передбачає негативні наслідки у разі невиконання обов'язку або порушення заборони, вказаної в диспозиції норми.

Таким чином, всі елементи правової норми логічно витікають один з одного, утворюючи цілісну впорядковану систему. Її можна представити у вигляді словосполучення «якщо – то – інакше». Якщо (гіпотеза) існують такі-то обставини, то (диспозиція) слід прийняти таку-то лінію поведінки, інакше (санкція) настануть такі-то несприятливі наслідки.

Слід враховувати, що структура конкретної норми права залежить від характеру заданого нею правового припису. У дозвільних нормах реально присутні тільки гіпотеза і диспозиція. У зобов'язуючих нормах або присутні всі елементи, або гіпотеза і диспозиція, а в заборонних нормах, як правило – диспозиція і санкція.

Особливість структури процесуальних норм полягає в тому, що їхні елементи є похідними від відповідних норм матеріального права і є формою їх реалізації. Гіпотеза процесуальної норми закладена в гіпотезі і диспозиції норми матеріального права.

Презумптивна норма має структуру, що складається з трьох елементів: гіпотези, диспозиції і контрпрезумпції, і конструюється за наступною схемою: «Якщо А (гіпотеза), то передбачається Б (диспозиція), поки не доведено зворотне (контрпрезумпція)».

Структурні елементи правової норми класифікують за ступенем визначеності і за складом.

Види структурних елементів норми права за визначеністю:

1) абсолютно-визначені гіпотеза, диспозиція, санкція – містять точні, такі, що не допускають розширювального тлумачення відомості про юридичний факт, вид поведінки за наявності даного факту, вид і міру відповідальності за порушення диспозиції;

2) відносно-визначені гіпотеза і диспозиція містять лише загальні умови реалізації норми і не конкретизовані права та обов'язки адресата норми. Відносно-визначена санкція визначає мінімальну і максимальну межу відповідальності за порушення норми;

3) альтернативні гіпотеза і диспозиція указують на варіанти юридичних фактів і варіанти правових наслідків цих фактів. Альтернативна санкція містить два і більше варіантів відповідальності за порушення норми, причому правозастосовувач вибирає з них найбільш доцільний.

Класифікація структурних елементів правової норми за складом:

1) прості. Прості гіпотези містять один юридичний факт, проста диспозиція один правовий наслідок гіпотези, проста санкція визначає одну міру державного примусу щодо правопорушника;

2) складні. Складна гіпотеза містить складний юридичний факт, складна диспозиція містить декілька правових наслідків, що одночасно наступають при вказаній гіпотезі, складна санкція передбачає дві і більш заходи державного примусу до правопорушника.

3. Способи викладення правових норми.

Для країн континентальної Європи (романо-германська правова сім'я) характерною є абстрактна форма викладення правових норм. Ознаки врегульованих правом ситуацій у такому разі подаються в узагальненій формі. Казуїстична форма викладення правової норми є характерною для країн англо-американської (англосаксонської) правової сім'ї, коли вказана в нормі ситуація викладена детально, з переліком окремих варіантів – казусів.

Історична тенденція розвитку юридичної техніки полягає в розширенні сфери застосування абстрактного способу викладу

правових норм. Наприклад, Кримінальний кодекс України таким, абстрактним, способом встановлює відповідальність за крадіжку: «Таємне викрадання чужого майна (крадіжка) – карається штрафом до п'ятдесяти не оподатковуваних податком мінімумів доходів громадян або виправними роботами на строк до двох років, або позбавленням волі на строк до трьох років». При цьому не указується предмети посягань – всі вони об'єднуються родовим терміном – майно.

В той же час казуїстичний спосіб викладення правових норм інколи використовується й у наш час, якщо необхідно викласти вичерпні варіанти застосування норми або винятки з неї. Наприклад, ст. 78 Конституції України перераховує всі види діяльності, якими не має права займатися народний депутат, встановлюючи таким же вичерпним чином винятки із заборон: «Народні депутати України не можуть мати іншого представницького мандата, бути на державній службі, обіймати інші оплачувані посади, займатися іншою оплачуваною або підприємницькою діяльністю (крім викладацької, наукової та творчої діяльності), входити до складу керівного органу чи наглядової ради підприємства або організації, що має на меті отримання прибутку».

Нормативно-правові акти (закони та підзаконні акти) переважно містять значну кількість правових норм, які так або інакше пов'язані із предметом правового регулювання цього акту. У кодексах систематизований такий обсяг правових приписів, які охоплюють своєю регулятивною дією галузі або підгалузі права.

Нормотворча юридична техніка виробила найбільш раціональні способи розташування правових норм у нормативно-правових актах, що забезпечують певну структуру цих актів і зручність користування нормативно-правовим матеріалом. Структурно нормативно-правові акти складаються із загальної і особливої частин, розділів і глав. Первинною ж складовою є стаття нормативно-правового акту (у підзаконних норматив-

но-правових актах – пункт). У статті може міститися одна або декілька правових норм.

Можливі наступні варіанти співвідношення норми права і статті нормативно-правового акту:

1) в одній статті міститься одна норма права. Приклад – ст.432 Кримінального кодексу України «Мародерство»: «Викрадання на полі битви речей, що знаходяться при убитих або поранених (мародерство), – карається позбавленням волі на строк від трьох до десяти років». Стаття містить: гіпотезу – поле битви і майно, що знаходиться при убитих і поранених (інакше кажучи, більш ніде мародерство неможливе); диспозицію – заборону викрадання речей; санкцію – міру відповідальності за це діяння;

2) в одній статті міститься декілька норм права. У такому разі норми права регулюють декілька правових відносин, що об'єднуються єдиною життєвою ситуацією. Наприклад, ст.185 Кримінального кодексу України, що складається з п'яти частин, об'єднує всі варіанти правового реагування на здійснення крадіжки. Цей варіант співвідношення норми права і статті нормативно-правового акту є найбільш поширеним;

3) елементи однієї норми права розташовані в декількох статтях. Цей варіант має місце у тому випадку, коли елементи правової норми (гіпотези, диспозиції, санкції) за допомогою прямих відсилань або бланкетного прийому виражені в інших нормах права. Наприклад, ст.328 Кримінального кодексу України «Розголошення державної таємниці» є відсильною. Ця стаття застосовується тільки в тому випадку, якщо вказане у ній діяння не містить ознак державної зради або шпигунства. Прикладом бланкетного способу викладення правової норми є ст.286 Кримінального кодексу України «Порушення правил безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту особами, які управляють транспортними засобами». Для того, щоб правильно застосувати цю норму, слід звернутися до іншого нормативно-правового акту, а саме – Правил дорожнього руху.

4. Класифікація правових норм.

Кожна система права складається із величезної кількості правових норм. Правові норми відрізняються не тільки системністю, але й спеціалізацією – кожна з них «відповідає» за власну ділянку «роботи».

1) по ролі в механізмі правового регулювання розрізняють конкретні та спеціалізовані норми. Конкретні норми безпосередньо встановлюють права та обов'язки адресатів норм. Спеціалізовані норми розділяються на відправні та інші спеціалізовані нормативні приписи.

Відправні спеціалізовані норми охоплюють норми-засади, установчі норми, норми-дефініції, норми-принципи, норми-презумпції. Завдяки ним визначаються цілі, завдання, принципи, межі та методи правового регулювання, закріплюються правові категорії та поняття. До інших спеціалізованих норм можуть бути віднесені: норми-строки, норми-фікції, норми-конструкції, оперативні норми.

Норми-засади – це правові приписи, які закріплюють засади конституційного порядку держави, основи соціально-економічного, політичного та державного життя, взаємовідносини держави і особи, форми власності тощо.

Норми-принципи – це правові приписи, які виражають і закріплюють принципи права. Так, ст. 8 Конституції України закріплює декілька норм-принципів: принципи верховенства права, верховенства конституції, прямої дії норм конституції. Норми-принципи можуть виступати як нормативно-правова основа рішення юридичної справи, зокрема при виявленні прогалин у праві.

Установчі норми (інакше, норми-цілі, декларативні норми) – це правові приписи, які визначають мету, завдання окремих інститутів або галузей права (наприклад, завданням Конституційного Суду є гарантування верховенства Конституції – ст. 2 Закону «Про Конституційний Суд України»).

Норми-дефініції – це норми, які містять визначення правових категорій і понять (наприклад, визначення злочину в ст. 11 Кримінального кодексу України).

Норми-презумпції – це закріплене в нормативно-правовому акті припущення щодо певного юридичного стану або явища. Презумпції характеризуються тим, що вони не можуть бути індивідуалізовані в актах застосування норм права і використовуються виключно в нормативних актах.

Темпоральні норми (норми-строки) – це такі правові приписи, які указують на якийсь час, настання або закінчення якого тягне певні юридичні наслідки (наприклад, термін позовної давності).

Норми-преюдиції – це нормативні приписи, які виключають заперечування вже доведеного факту. Наприклад, факти в одній справі, встановлені рішенням суду, що набрало чинності, не повинні доводитися знову при розгляді інших справ, в яких беруть участь одні й ті ж особи.

Норми-фікції – це закріплені у правових актах нормативні приписи, які умовно проголошують факт (або обставину), що не є встановленим.

Норми-конструкції – це нормативні приписи, які узагальнюють складні за своїм змістом юридичні явища. Так, в юридичній практиці використовується конструкція складу злочину. Вона не має чітко визначеного законодавчого закріплення і встановлюється сукупністю положень, які розміщені у різних статтях Кримінального кодексу.

Оперативні норми – норми, яку грають підсобну роль, визначаючи час набрання чинності нормативно-правовим актом, його поширення на нове коло або нові відносини осіб.

Норми-арбітри (колізійні норми) – норми, які регулюють вибір норми у разі розбіжності між декількома нормами;

2) залежно від предмету правового регулювання розрізняють конституційні, кримінально-правові, цивільно-правові, адміністративно-правові норми та інші галузеві норми;

3) залежно від основних методів правового регулювання розрізняють імперативні норми (містять владні приписи, що не допускають жодних відхилень) і диспозитивні норми (їхні приписи можуть варіюватися за розсудом учасників відносин). Імперативні норми є характерними для конституційного, адміністративного, кримінального права. Такі норми неможливо змінити приватною угодою сторін. Диспозитивні норми характерні для цивільного, сімейного, комерційного права. Їхні приписи залишають місце для розсуду сторін;

4) залежно від характеру правового припису, що міститься в нормі, розрізняють дозвоільні, зобов'язуючі та заборонні норми. Дозвоільна норма надає адресату норми право здійснити яку-небудь дію. Зобов'язуюча норма містить обов'язок адресата норми здійснити якусь дію. Заборонна норма наказує адресату утриматися від вказаної в нормі дії;

5) залежно від часу дії розрізняють постійні, тимчасові та надзвичайні правові норми. Як правило, норми права створюються як постійні. Проте у ряді випадків спеціально зазначається їхня тимчасова дія.

6) залежно від кола осіб, на які поширюється дія норми, розрізняють загальні, спеціальні та виняткові правові норми. Загальні поширюються на все населення, спеціальні – на певне коло осіб (наприклад, державні службовці, діти, біженці), виняткові норми права роблять вилучення із загальних і спеціальних норм (наприклад, для дипломатичних представників);

7) залежно від дії в просторі розрізняють загальні та локальні правові норми. Наприклад, Конституція України поширюється на всю територію країни (носить загальний характер), а Конституція Автономної Республіки Крим – тільки на один регіон нашої країни – територію Криму (носить локальний характер);

8) за функціональною спрямованістю розрізняють регулятивні та охоронні норми. Регулятивні норми встановлюють права та обов'язки осіб, а охоронні встановлюють вид і міру відповідальності за порушення прав і за невиконання обов'язків

9) за характером інформаційно-психологічної дії на особу розрізняють стимулюючі та обмежуючі норми;

10) за субординацією у правовому регулюванні розрізняють матеріальні та процесуальні норми. Матеріально-правові норми встановлюють права та обов'язки адресатів, а процесуальні – порядок реалізації норм матеріального права;

11) за походженням розрізняють первинні та похідні правові норми. Первинними є, як правило, норми законів, які регулюють знов виниклі суспільні відносини. Похідні правові норми конкретизують первинні правові норми, указують на порядок їх реалізації.

Таким чином, класифікація правових норм дає уявлення про їх різноманіття і різні способи впливу на поведінку людей.

Контрольні запитання для перевірки досягнення результатів навчання:

1. Визначте основні ознаки норми права.
2. Надайте характеристику структурним елементам норми права.
3. Охарактеризуйте види структурних елементів норми права.
4. Наведіть визначення різним способам викладення правових норм.
5. Охарактеризуйте різновиди правових норм.

Лекція №4

Тема

Джерела та форми права

Мета лекції

Надати уявлення та сформувати систему знань про: поняття та види джерел права; характеристику різних форм (джерел) права (правового звичаю, юридичного прецеденту, нормативного договору, релігійних текстів, юридичної доктрини).

Результати навчання

Після лекції здобувач вищої освіти буде (спроможний): знати поняття форми (джерела) права; розуміти різноманіття джерел права; демонструвати знання різних джерел права; давати характеристику джерелам права України.

Глосарій термінів

Нормативний договір – це угода між двома і більше суб'єктами правотворчості, що встановлює правові норми, обов'язкові для невизначеного кола осіб і розраховані на багатократне застосування.

Нормативно-правовий акт – письмовий документ, виданий в установленому порядку суб'єктами правотворчості, що містить правові норми загального характеру.

Правовий звичай – це стійке правило поведінки, що стихійно склалося і офіційно визнане державою.

Релігійний текст – це священна для віруючих книга або послання глави церкви (релігійної організації), що містить, разом з релігійними, правові норми.

Форма права – це юридично оформлений результат ідеологічного усвідомлення об'єктивних потреб суспільного розвитку.

Юридична доктрина – це науково оформлені концептуальні ідеї, направлені на удосконалення правового регулювання.

Юридичний прецедент – рішення судового або адміністративного органу у конкретній справі, якому надана нормативна сила.

Основна література

1. Загальна теорія права: підручник / О. В. Петришин, Д. В. Лук'янов, С. І. Максимов, В. С. Смородинський та ін. ; за ред. О. В. Петришина. Харків: Право, 2020. 568 с.
2. Крестовська Н. М., Матвеева Л. Г. Теорія держави і права: Підручник. Практикум. Тести. К.: Юрінком Інтер, 2019. 584 с.

3. Загальна теорія права: підручник / за заг. ред. М. І. Козюбри. Київ: Baite, 2015. 392 с. URL:<https://www.osce.org/uk/ukraine/283756?download=true>.

4. Загальна теорія держави і права: [Підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів] / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.; За ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М. В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О. В. Петришина. – Харків: Право, 2009. – 584 с.

5. Крестовська Н. М. Теорія держави і права: Елементарний курс : навчальний посібник / Н. М. Крестовська, Л. Г. Матвєєва. Х. : Одиссей, 2007. 432 с.

6. Загальнотеоретична юриспруденція: навчальний курс / За ред. Ю. М. Оборотова. О. : Фенікс, 2011. 432 с.

7. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави: навч. посіб. 10-те вид., допов. Львів: Край, 2009. 224 с.

8. Теорія держави і права: Академічний курс : підручник / за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. К. : Юрінком Інтер, 2006. 688 с.

Додаткова література

1. Малишев Б. В. Судова правотворчість у контексті судової реформи в Україні. *Право України*. 2017. № 6. С. 34–38.

2. Пархоменко Н. Концептуальні основи теорії джерел права. *Право України*. 2017. №6. С. 9–16.

3. Смирнова К. Джерела права Європейського Союзу: новітні тенденції розвитку. *Право України*. 2017. №6. С. 90–97.

4. Тополевський Р. Система джерел права України: сучасний стан і перспективи розвитку. *Право України*. 2017. №6. С. 27–33.

5. Чубоха Н. Співвідношення категорій «форма» та «джерело» права. *Актуальні проблеми цивілістики*. Розділ 3. 2018. С. 105-110.

6. Оніщенко Н. До питання про категорію «джерело права»: ретроспективний аналіз, дискусії, сучасний погляд. *Право України*. 2016. №10.

7. Цюприк В. І. Правовий звичай як джерело права в сучасній системі права: теоретико-правовий аналіз. *Часопис Київського університету права*. 2018/1. URL: <https://journals.indexcopernicus.com/api/file/viewByFileId/634699.pdf>

8. Чорномаз О. Б. Правовий прецедент як джерело права в Україні. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2016/1. URL: <http://dspace.lvduvs.edu.ua/handle/1234567890/1888>

9. Стрибко Т. І. Нормативно-правовий договір та договірний процес у суверенній Україні. 2016. URL: <http://dspace.onua.edu.ua/handle/11300/4994>

10. Арабаджи Н. Вплив християнства на правову систему України в умовах трансформацій державно-релігійних відносин. *Публічне право*. 2021. № 2 (42). URL: <https://www.publichne-pravo.com.ua/files/42/pdf/13.pdf>

11. Северінова О. Б. Правова доктрина та її застосування в сучасних умовах європейської міждержавної інтеграції. *Правовий часопис Донбасу*. 2019. № 4 (69). URL: <https://goo.su/9zj6lva>

План

1. Поняття та види джерел права.
2. Правовий звичай та його місце в сучасному праві.
3. Юридичний прецедент.
4. Нормативно-правовий акт.
5. Нормативний договір.
6. Релігійні тексти.
7. Юридична доктрина і коментар до юридичних текстів.

Основний зміст

1. Поняття та види джерел права.

Поняття «джерело права» уживається в юридичній літературі в чотирьох значеннях:

1) джерело права в матеріальному сенсі – це система об'єктивних потреб суспільного розвитку, зокрема, суспільні відносини та інтереси, що потребують юридичного оформлення;

2) джерело права в ідеальному сенсі – це віддзеркалення матеріального джерела права у правосвідомості законодавця та інших суб'єктів правотворчості, усвідомлення ними об'єктивних потреб суспільного розвитку;

3) джерело права в пізнавальному сенсі – це підготовчі документи і матеріали, проекти нормативно-правових актів, які використовуються при тлумаченні юридичних текстів. Такий же характер мають юридично нечинні історико-правові пам'ятники;

4) джерело права у формальному сенсі – це юридично оформлений результат ідеологічного усвідомлення об'єктивних потреб суспільного розвитку. Інакше кажучи, формальне (юридичне) джерело права – це форма права. Поняття «форма права» показує, як зміст права організований і виражений ззовні.

В сучасній юридичній літературі можна зустріти різні підходи щодо розмежування джерел та форм права. За основу візьме класифікацію поділу джерел права за їх юридичною (формальною) оформленістю. Звідси, можна наголосити, що до видів джерел права можна віднести: 1) правовий звичай; 2) релігійний текст; 3) юридичну доктрина, та продовжити цей рядок додаючи ще юридично оформлені джерела (форми права), а саме: 1) нормативно-правовий акт, 2) юридичний (судовий або адміністративний) прецедент; 3) нормативний договір.

У різних правових системах співвідношення та взаємодія між джерелами права має свої особливості. Наприклад, у правовій практиці в Україні не використовуються релігійні тексти, виключно рідко застосовуються юридичний прецедент і правовий звичай. Навпаки, у ряді держав Африки та Океанії правові звичаї зберігають своє значення і є основою правової системи. В Англії основною формою права залишається юридичний прецедент. Основними джерелами мусульманського права є релігійні тексти – Коран і Сунна.

2. Правовий звичай та його місце в сучасному праві.

Правовий звичай – це стійке правило поведінки, що стихійно склалося і офіційно визнане державою. У давнину, в умовах відсутності або низької письменності населення, правовий звичай був основною і найчастіше єдиною формою права. Їхня система складала звичаєве право. У сучасній державі звичаєве право як система не існує, можна говорити лише про окремі правові звичаї, визнані державою і забезпечувані її примусовою силою.

Державне визнання правових звичаїв може носити законодавчий або мовчазний характер. Воно виявляється в тому, що державні органи у своїй діяльності використовують правові звичаї як нормативну основу для винесення владно-розпорядчих рішень, видання судових та адміністративних актів. Іноді відсилання до правового звичаю прямо даються в законі або іншому нормативному акті. Учасники правових відносин мають право обґрунтовувати свої вимоги і захищати права посилаючись на сформовані правові звичаї.

Ознаки правового звичаю:

1) багатократність і тривалість застосування, аж до того, що витоки звичаю зникають «у вікопомній давнині». Ця межа звичаю розумілася як основна вже у середньовіччя. Середньовічні юристи континентальної Європи виходили з того, що звичаєм можна вважати тільки правило, що діє не менше 40 років;

2) авторитетність, яка, перш за все, пов'язана з давністю звичаю, який позначається у формулі «чим старіше, тим вірніше». Наприклад, стародавні римляни вважали звичаї проявом розуму вищого порядку – розуму предків, який за своєю мудрістю перевищував розум сучасників. Повага і навіть любов до звичаїв властива і нині існуючим традиційним спільнотам;

3) своєрідність форми, а саме – менша, порівняно з іншими джерелами права, формалізованість, вираз у вигляді міфу, афоризму, прислів'я тощо;

4) визнання (мовчазне або законодавче) нормативної дії звичаю державою. Наприклад, ст.7 Цивільного кодексу України допускає, що цивільні відносини можуть регулюватися звичаєм, зокрема звичаєм ділового обороту, якщо він не суперечить актам цивільного законодавства або договору. Відзначимо, що принцип плюралізму дозволяє вважати звичай правовим як через пряму санкцію держави, так й унаслідок визнання його соціальними спільнотами (племенами, кастами, церквами та релігійними громадами тощо).

Види звичаїв залежно від їхньої ролі у правовому регулюванні (за Р. Давидом):

1) звичаї *secundum legem* (на додаток до закону). Вони грають допоміжну роль, допомагаючи тлумачити закон;

2) звичаї *praeter legem* (окрім закону). Вони застосовуються за наявності прогалин у праві;

3) звичаї *adversus legem* (проти закону). Звичай, які застосовуються разом із законами, але поступаються йому силою.

Правові звичаї застосовуються у банківській практиці, комерційному обороті, сфері страхування, міжнародній торгівлі. Для країн англо-американської правової сім'ї характерними є конституційні звичаї та традиції. Різновидом правового звичаю є звичаї ділового обороту – сформовані і широко вживані в різних сферах управлінської або підприємницької діяльності правила поведінки, не передбачені законодавством, незалежно від того, чи зафіксовані вони в якому-небудь документі.

Крім того, правові звичаї мають місце в системі міжнародного права. Міжнародно-правовий звичай – це сформоване на практиці неписане правило поведінки, за якою суб'єкти міжнародного права визнають юридично обов'язкову силу. У формуванні звичаю виділяються два елементи: об'єктивний – співпадаюча практика держав і суб'єктивний – визнання суб'єктами міжнародного права за правилом, що склалося на практиці, юридично обов'язкової сили (*opinio juris sive necessitatis*).

Ще недавно правовий звичай розглядався як відживаюче джерело права. Його співвідносили в кращому разі із стародавніми системами права і суспільства. У гіршому – норми звичайного права виключалися з поняття права в цілому і розглядалися лише як норми моралі, звичаї або мононорми. Особливо критичне ставлення до правового звичаю простежувалося в країнах романо-германської правової сім'ї, що обумовлено традиційним для цих країн принципом верховенства закону. Склалася стійка думка, що правові звичаї гальмують розвиток права і консервують відсталість суспільства.

Причиною недооцінки правового звичаю є також європоцентризм юридичної науки, через який не зверталось належної уваги на особливий характер правового життя східних цивілізацій та цивілізацій природних спільнот. У суспільствах східного та африканського типу не було понять, адекватних західному розумінню права, що й зумовило таку зневагу.

Зростаючий нині інтерес до правових звичаїв як до джерела права обумовлений як зростанням значення в сучасному світі неєвропейських співтовариств, так і своєрідністю ситуації в сучасній правовій науці, яка все більш переходить на позиції методологічного плюралізму.

Підвищений інтерес до звичаєвого права і правових звичаїв висловлюється і на національному рівні. Необхідність вироблення політики щодо національних меншин і корінних народів з метою збереження їхніх традиційних норм і способу життя вимагає вивчення і визнання правових звичаїв як форми права.

3. Юридичний прецедент.

Юридичний (судовий або адміністративний) прецедент – рішення судового або адміністративного органу у конкретній справі, якому надана нормативна сила і яке служить зразком для вирішення аналогічних справ.

Ознаки юридичного прецеденту:

- 1) юридичний прецедент є волевиявленням правозастосовчого органу, що має право формулювати юридичні норми; він містить норму або принцип права;
- 2) має письмову юридичну зовнішню форму виразу;
- 3) виникає за наявності прогалин у нормативно-правовому регулюванні;
- 4) застосовується при розгляді аналогічних справ і поширюється тільки на них;
- 5) має обов'язковий характер, що забезпечується державою.

Юридичний прецедент є однією з основних форм права в Англії, США і деяких інших країнах – колишніх колоніях Великої Британії. Розрізняють судові та адміністративні прецеденти.

Судовий прецедент – це загальне офіційне правило, яке встановлюється судом при рішенні конкретної справи, тоді, коли він виявив, що зі всіх чинних правових норм жодна не підходить до даного випадку. Це загальне правило стає частиною чинного права, стає обов'язковим і підлягає застосуванню судами, рівними за статусом цьому суду, а також всіма нижчестоящими судами.

Правила застосування судових прецедентів:

- 1) суд, що розглядає справу, зобов'язаний звертатися до справ, які розглядалися судами раніше;
- 2) згідно принципу *stare decisis* (стояти на вирішеному) суди не мають права переглядати прецеденти на свій розсуд;
- 3) прецедентом є тільки та частина рішення суду, яка відображає позицію більшості суддів, що розглядали справу у складі колегії. Якщо думки суддів розходяться, то судді, що залишилися в меншині, висловлюють свою думку окремо, і воно вже не є прецедентом;
- 4) рішення суду складається з двох частин, які мають неоднакове значення: *ratio decidendi* (мотив рішення) і *obiter dictum* (випадкове зауваження). *Ratio decidendi* – це частина рішення,

в якій виражена норма або принцип права, на підставі якої/якого була вирішена ця справа. Вона є обов'язковою для вирішення наступних аналогічних справ. *Obiter dictum* – це зауваження суду з питань, які безпосередньо не входять до предмету судового рішення. Воно носить характер додаткового, але необов'язкового аргументу.

Обов'язок підшукати необхідний прецедент лежить на адвокатах сторін, а результати пошуку мають бути представлені суду. Але суд може посилатися і на інші авторитетні джерела права, про які адвокати не заявили. Крім того, суд може відхилити пред'явлений йому прецедент, якщо він не повною мірою відповідає фактичним обставинам справи.

Види судових прецедентів в англійському праві:

1) обов'язкові прецеденти. Вони формуються, як правило, тільки рішеннями Вищих судів (Палата лордів, Високий суд, Суд корони та Апеляційний суд);

2) переконливі прецеденти. До їх числа відносяться: *obiter dictum* рішення Палати лордів; всі рішення нижчих судових інстанцій; рішення судового комітету Таємної ради; рішення судів Шотландії; рішення, прийняті судами загального права інших держав; прецеденти і думки, викладені в класичних юридичних роботах; рішення, винесені паралельними судовими інстанціями, якщо вони не вважаються юридично обов'язковими, або не є *ratio decidendi*; рішення судів Європейського Союзу.

Прецедент може бути переглянутий (знову визначений) прямою вказівкою статуту (нормативно-правового акту) або рішенням вищестоящего суду.

Адміністративний прецедент – рішення органу виконавчої влади у конкретній справі, обґрунтування якої стає правилом, яке застосовується при рішенні аналогічних справ. Сфера застосування адміністративних прецедентів є вужчою, ніж у судових прецедентів. Як приклад можна навести «прецедент Вашингтона».

Юридичний прецедент як форма права має як свої переваги, так і недоліки. Переваги прецеденту полягають в наступному:

1) визначеність. Прецедент забезпечує одноманітність судової практики;

2) здатність до розвитку. За допомогою прецедентів право може оперативно оновлюватися;

3) конкретність. Оскільки прецедент створюється на основі конкретної справи, він дозволяє врахувати деталі, які вислизують при абстрактному формулюванні правових норм;

4) практичність. Створюються тільки дійсно необхідні норми, регулюючи вже виниклі відносини;

5) гнучкість. Ratio decidendi може поширюватися на значну кількість реальних ситуацій.

Недоліки юридичного прецеденту як форми права:

1) строгість. Відхилення від прецеденту не допускається, навіть якщо він помилковий або застарілий;

2) небезпека непослідовності. Судді, які не бажають слідувати прецеденту, можуть мотивувати своє рішення нібито виявленими ними тонкими відмінностями. Це приводить до наростання нелогічності права;

3) громіздкість і складність. Обсяг прецедентів в англійському праві такий великий (понад 350 тис.), що розібратися в них може далеко не кожен юрист-професіонал, не говорячи вже про звичайних людей;

4) повільність змін. Виникнення прецеденту залежить від розгляду конкретної справи. Тому розробка нової норми права може затягнутися на роки, якщо ситуація, що вимагає врегулювання, не опинилося у полі зору суду/адміністративного органу;

5) ізольованість ratio decidendi. Цей недолік пов'язаний з тим, що власне право виявляється ізольованим від того судового контексту, в якому воно розвивається. Тому в тих випадках, коли ratio decidendi встановити складно, це не додає праву визначеності;

6) певна суб'єктивність при виборі прецеденту. Вибір прецеденту залежить від оцінки, яку дає суддя фактам, що лежать в основі справи: він може виходити із строгих логічних побудов або із прагнення до справедливості.

В Україні, яка тяжіє до системи законодавчого права, офіційно судовий/адміністративний прецедент не визнається формою права. Разом з тим всього більшого значення набувають правозастосовчі прецеденти (тобто усталена судова та адміністративна практика вирішення певних категорій справ) і правороз'яснюючі прецеденти (рішення Конституційного Суду України, Верховного Суду України, Вищого Господарського суду України та Вищого Адміністративного Суду України, що містять тлумачення правових норм). Окремо слід зауважити про використання рішень Європейського суду з прав людини як джерела права, що ратифіковано ЗУ «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23 лютого 2006 р.

4. Нормативно-правовий акт.

Нормативно-правовий акт – письмовий документ, виданий в установленому порядку компетентним органом держави, що містить правові норми загального характеру.

Ознаки нормативно-правового акту:

- 1) офіційний характер. Нормативно-правовий акт видається державою або, у виняткових випадках – недержавним суб'єктом, якому таке право делеговане державою;
- 2) ухвалення або видання відповідно до строго встановленої процедури у порядку правотворчої діяльності;
- 3) наявність нових або скасування колишніх правових норм;
- 4) письмовий документ, що має певні реквізити (вид акту; найменування органу, що видав акт; заголовок; дата ухвалення акту; номер акту; підпис посадовця);
- 5) певна структура акту (преамбула, статті та/або пункти, які об'єднуються в глави, розділи, частини);

6) реєстрація акту. Всі нормативно-правові акти заносяться до державного реєстру;

7) публікація акту в офіційному органі друку.

Існує чимало класифікацій нормативно-правових актів, які показують різноманітність їхніх форм і змісту.

Залежно від суб'єкту правотворчості всі нормативно-правові акти підрозділяються на:

1) нормативно-правові акти державних органів;

2) нормативно-правові акти недержавних суб'єктів (органів місцевого самоврядування, профспілок, акціонерних товариств тощо);

3) сумісні нормативно-правові акти державних органів і недержавних суб'єктів;

4) нормативно-правові акти безпосередньої правотворчості народу (суспільства).

Залежно від сфери дії нормативно-правові акти поділяють на загальнодержавні та локальні нормативно-правові акти.

Залежно від строку дії нормативно-правові акти класифікуються як акти невизначено-тривалої дії та тимчасові акти.

Найбільш значущою є класифікація нормативно-правових актів за юридичною чинністю. Юридична чинність нормативно-правового акту – це ступінь його впливу на суспільні відносини та поведінку людей, його значення, яке залежить від розташування в ієрархії актів. Залежно від неї всі нормативно-правові акти розділяються на дві великі групи: закони та підзаконні акти. У той же час у ряді правових систем така ієрархія відсутня і всі нормативно-правові акти загального характеру носять назву закону. У Франції поняттю підзаконний акт відповідає поняття «регламент», що видається урядом.

Нормативно-правовий акт є основною формою сучасного права через загальну тенденцію до підвищення ролі держави в правовому регулюванні. В той же час це і найбільш досконала форма права. Документально-письмова форма нормативно-правових

актів дозволяє чітко і доступно викласти правові приписи і оперативно ознайомити з ними населення.

5. Нормативний договір.

Нормативний договір – це угода між двома і більше суб'єктами правотворчості, що встановлює правові норми, обов'язкові для невизначеного кола осіб і розраховані на багатократне застосування. Нормативний договір є основною формою в системі міжнародного права, і все ширше використовується в національних системах права (наприклад, Конституційний договір України між ВРУ та Президентом України Від 8 червня 1995 р.).

Ознаки нормативного договору:

- 1) специфіка сторін, які найчастіше виступають як носії публічних інтересів (держава, її органи, соціальні колективи);
- 2) створюється двома і більше суб'єктами правотворчості в результаті їхньої взаємної згоди;
- 3) має форму офіційно опублікованого письмового правового акту;
- 4) містить в собі нормативно виражені взаємні права і обов'язки сторін (конвенціональні норми);
- 5) спирається на особливі юридичні санкції і особливу процедуру розгляду спорів, конфліктів;
- 6) має триваючий в часі характер. Саме ця ознака дозволяє відрізнити власне нормативний договір від разових угод про співпрацю;
- 7) у вигляді конкретизації нормативного договору виступають підзаконні акти і субдоговори між конкретними юридичними і фізичними особами.

Нормативні договори разом з правовими звичаями з'явилися як історично перші цивілізовані способи юридичного оформлення і закріплення спільної діяльності людей на принципах права. Договір (consensus) широко застосовувався в такій розвиненій правовій системі як Стародавній Рим.

Класифікація нормативних договорів в науці не устоялася, але їхня специфіка є помітною в різних галузях права. Тому прийнято виділяти договори конституційні, адміністративні, цивільно-правові, міжнародні тощо. Велике практичне значення має поділ всіх нормативних договорів на договори про компетенцію і договори про взаємодію. Договори про компетенцію грають важливу роль у сфері конституційного та адміністративного права, визначаючи компетенцію органів державної влади і розмежовуючи предмети їх ведення. Наприклад, таку роль зіграв Конституційний договір України від 6 червня 1995 р., яким розмежовувалися предмети ведення і повноваження найвищих органів державної влади. Договори про взаємодію виглядають як численні угоди про дружбу і співпрацю між державами, договори між суб'єктами федерації, генеральні угоди між профспілками та урядом в рамках соціального партнерства.

Крім того, розрізняють координаційні та субординаційні нормативні договори. При укладенні координаційних договорів встановлюється рівне правове становище договірних сторін (наприклад, між державами або суб'єктами федерації). Субординаційні нормативні договори укладаються між нерівними за статусом суб'єктами, наприклад, між федерацією/конфедерацією та її окремими суб'єктами (наприклад, договори про приєднання до Європейського Союзу нових держав-членів).

За сферою дії розрізняють міжнародні та внутрішньодержавні договори. Міжнародний договір – це угода між суб'єктами міжнародного права і, в першу чергу, між державами, покликана регулювати виникаючі між ними відносини шляхом встановлення, припинення або зміни їхніх взаємних прав і обов'язків. Існують різні види міжнародних договорів: двосторонні і багатосторонні; політичні, економічні договори і договори, що укладаються із спеціальних питань. У ряді держав (в т.ч. в Україні) міжнародні договори, в яких беруть участь ці держави, розглядаються як складова частина національної правової системи.

Яскраво вираженим прикладом внутрішньодержавного нормативного договору може служити колективний договір, що укладається на підприємствах і установах між працедавцями (адміністрацією) і працівниками в цілях регулювання їхніх трудових, соціально-економічних та інших відносин. Зміст колективного договору складають взаємні зобов'язання сторін з питань праці, заробітної платні, відпусток, медичного обслуговування та соціального забезпечення у разі втрати працездатності, скорочення робочих місць, з питань навчання новим спеціальностям і підвищення кваліфікації. Всі умови і зобов'язання сторін мають неодмінний характер для підприємств і установ, на які вони поширюються. У них містяться загальнообов'язкові правила поведінки, що мають, проте, строго обмежений, локальний характер.

6. Релігійні тексти.

Релігійний текст – це священна для віруючих книга або послання глави церкви (релігійної організації), що містить, разом з релігійними, правові норми. Точніше кажучи, в такому тексті релігійні і правові приписи складають нерозривну єдність. Прикладом релігійного тексту може служити Біблія, Тора, Коран, енцикліки (вселенські послання) римського папи тощо.

Ознаки релігійного тексту як джерела права:

- 1) документальний (письмовий) вираз нормативних приписів;
- 2) богонатхненний характер. Передбачається, що викладені в релігійному тексті норми стали відомими людям завдяки одкровенню (діалогу Бога і людини), яке зазнав пророк, святий, блаженний. Наприклад, Декалог (Десять заповідей), за переказами, були надані Мойсею Богом на горі Синайській, а він, у свою чергу, ознайомив з ними єврейський народ;
- 3) переплетення правових і релігійних, а іноді й моральних норм в рамках одного документу;
- 4) персональний характер, інакше кажучи, на відміну від інших правових форм, релігійний текст поширюється тільки

на віруючих, що належать до певної релігії (або конфесії/толку в рамках релігії);

5) метафорична і, як правило, казуїстична форма викладу приписів.

Норми, що містяться в релігійних текстах, неоднорідні за своїм характером. Їх можна підрозділити на догмати (доктринальні, віроповчальні норми), етичні, обрядово-богослужební, правові. І хоча ці види норм тісно пов'язані між собою, між ними є певні відмінності як за функціональним призначенням, так і за характером впливу на соціальні відносини.

Правовими нормами слід вважати такі норми священних книг, які через їх визнання державою або через характер самих суспільних відносин, або з інших причин набули властивості норм права. Такі норми в різних релігіях можуть мати еклектичний характер або утворювати цілі системи.

Релігійні тексти визнаються як нормативно-правові акти в рамках систем канонічного (християнського) права і мусульманського права. Крім того, в Ізраїлі релігійний текст – Тора – діє разом з світським правом. Додатковим щодо релігійного тексту джерелом права виступають його тлумачення, розроблені богословами, мудрими людьми, церковними авторитетами. Наприклад, як таке додаткове джерело тлумачення для Тори виступає Талмуд, для Корану – фетви, що виражають окремі релігійно-правові течії мусульманського вчення про право (суннітські, шиїтські тощо).

7. Юридична доктрина і коментар до юридичних текстів.

Специфічним джерелом права, яке існує з якнайдавніших часів, є доктрина. Наприклад, давньоримськими правознавцями і владою як джерело права визнавалися відповіді знавців права (*responsa*).

Юридична доктрина – це науково оформлені концептуальні ідеї, направлені на удосконалення правового регулю-

вання. У системі національного права України і деяких інших країн юридична доктрина використовується при розробці нових законів. У системі міжнародного права юридична доктрина використовується як самостійне, хоча й допоміжне, джерело.

Специфіка цього джерела полягає в тому, що воно не є результатом нормотворчої діяльності органів держави або певних соціальних спільнот, вираженим в нормативно-правових актах, договорах, судових рішеннях і звичаях. Юридична доктрина – це розроблені і обґрунтовані вченими-юристами положення з проблем права, які мають властивості соціального регулятора суспільних відносин.

Юридична доктрина права включає обґрунтування і розробку принципів, понять, термінів, конструкцій, юридичних засобів, трактувань етимології, генезису, суті, поняття, системи, структури, розробки, дії, вдосконалення позитивного права, наслідків його порушення тощо.

Ознаки юридичної доктрини як джерела права:

1) соціальна значущість. Джерелом права є не будь-яка концепція, а тільки така, яка є теоретико-прикладною розробкою актуальної для суспільства юридичної проблеми;

2) наукова обґрунтованість. Джерелом права може бути тільки логічно викладена, аргументована наукова теорія, яка підтверджена практикою;

3) авторитетність. Необхідно, що доктрина була запропонована висококваліфікованим ученим відповідній доктрині спеціалізації;

4) практичне значення. Юридична доктрина є джерелом права тільки тоді, коли її можна використовувати для розвитку та/або удосконалення законодавства, впорядкування суспільних відносин, не врегульованих правом. Загальновідомою є роль доктрини природного права для формування інституту прав людини і громадянина. Проте й у правозастосовчій діяльності

непоодинокими є звернення до доктрини. Наприклад, в судах загального права Англії допускаються посилання на такі авторитетні видання, як книга Г. Бректона «Про закони та звичаї Англії». У нашій країні для вироблення рішення правозастосовці нерідко звертаються до доктринальних положень, систематизованих у науково-практичних коментарях до різних нормативно-правових актів.

За наявності в доктринальних розробках вказаних ознак їх можна віднести до юридичної доктрини як джерелу права.

Єдина думка щодо змісту поняття «юридична доктрина» відсутня. Більшість учених вважають, що доктрина є юридичною наукою, а також актами тлумачення законодавства. Разом з тим, інші розрізняють поняття «юридична доктрина», «акти тлумачення права» і «юридична наука», визначаючи доктрину як новелістичну теорію, що відображає наукову думку, яка через свою глибину і авторитетність потребується суспільною практикою і певним чином впливає на законодавця.

Доктринальні положення одержують зовнішнє оформлення за рахунок інших правових явищ (в першу чергу – судової практики, а також нормативно-правових актів). Сприймаючи доктрину, вони деталізують її положення, додаючи їм характер конкретних правил поведінки.

Роль вчених-юристів у формуванні права, його сучасних норм і принципів велика і безперечна. Але в сучасних умовах співвідношення науки і діючого права змінилося корінним чином. Правом стають лише норми, прийняті компетентними органами держави. У сучасних умовах жодне джерело, підготовлене ученими-юристами, не має загальнообов'язкового характеру і в кращому разі містить рекомендації, побажання, як саме треба розуміти ту або іншу норму права, що слід зробити з метою подальшого вдосконалення законодавства. Ці рекомендації можуть враховуватися і законодавцем, і правозастосовчим органом. Але на рішення законодавця і правозастосовця впли-

вають також політична кон'юнктура, стан законності і багато інших чинників.

Отже, юридична доктрина є неформальним джерелом, джерелом права в ідеальному сенсі слова. Правосвідомість юристів, їхні погляди, сформульовані в наукових концепціях, впливають на процес формування і застосування права.

Контрольні запитання для перевірки досягнення результатів навчання:

1. Наведіть множинність підходів до розуміння поняття джерело права.
2. Охарактеризуйте співвідношення нормативно-правового акту з іншими формами права.
3. Надайте визначення юридичному прецеденту та охарактеризуйте його різновиди.
4. В чьому особливість релігійних текстів та юридичної доктрини як джерел права.
5. Проналізуйте переваги та недоліки судового прецеденту як джерела права?
6. Надайте характеристику юридичній доктрині як джерела права.

Лекція № 5
Тема
Система права

Мета лекції

Розглянути поняття системи права та її складові. Дослідити поняття галуз права, предмет та метод правового регулювання. Навчитись виокремлювати національне, міжнародне і інтегративне право. Прослідити різницю між поняттями «система права» та «система законодавства».

Результати навчання

За результатами лекції здобувачі вищої освіти будуть розуміти поняття системи права та її складові. Співставляти та розмежовувати такі поняття, як: галузь права, предмет та метод правового регулювання. Навчатися виокремлювати національне, міжнародне і інтегративне право. Зможуть прослідити різницю між поняттями «система права» та «система законодавства».

Глосарій термінів

Метод правового регулювання – набір способів впливу права на суспільні відносини.

Галузь права – крупна впорядкована сукупність правових норм, яка регулює певний тип схожих суспільних відносин та актів поведінки специфічним методом правового регулювання.

Інститут права – впорядкована сукупність правових норм, яка регулює певний рід (групу) суспільних відносин.

Підгалузь права – система однорідних предметно-зв'язаних інститутів певної галузі права.

Предмет правового регулювання – це тип суспільних відносин, який регулює певна галузь, це те, що підлягає правовому регулюванню.

Система законодавства – це сукупність законодавчих актів, розташованих в певному ієрархічному порядку.

Система права – це об'єктивно обумовлена внутрішня структура права, що складається із взаємозв'язаних норм, логічно розподілених по галузях, підгалузях та інститутах.

Основна література

1. Загальна теорія права: підручник / О. В. Петришин, Д. В. Лук'янов, С. І. Максимов, В. С. Смородинський та ін. ; за ред. О. В. Петришина. Харків: Право, 2020. 568 с.
2. Крестовська Н. М., Матвеева Л. Г. Теорія держави і права: Підручник. Практикум. Тести. К.: Юрінком Інтер, 2019. 584 с.

3. Загальна теорія права: підручник / за заг. ред. М. І. Козюбри. Київ: Baire, 2015. 392 с. URL:<https://www.osce.org/uk/ukraine/283756?download=true>.

4. Загальна теорія держави і права: [Підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів] / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.; За ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М. В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О. В. Петришина. – Харків: Право, 2009. – 584 с.

5. Крестовська Н. М. Теорія держави і права: Елементарний курс : навчальний посібник / Н. М. Крестовська, Л. Г. Матвеева. Х. : Одиссей, 2007. 432 с.

6. Загальнотеоретична юриспруденція: навчальний курс / За ред. Ю. М. Оборотова. О. : Фенікс, 2011. 432 с.

7. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави: навч. посіб. 10-те вид., допов. Львів: Край, 2009. 224 с.

8. Теорія держави і права: Академічний курс : підручник / за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. К. : Юрінком Інтер, 2006. 688 с.

Додаткова література

1. Дуднік Р. М. Ознаки галузей українського права. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2016. Вип. 2. Т. 1. С. 29–32.

2. Петришин О., Погребняк С. Система права: загальнотеоретична характеристика. *Право України*. 2017. № 5. С. 9–17.

3. Хряпченко В. П. Розуміння комплексних галузей українського права. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2016. Вип. 36. Т. 1. С. 27–32.

4. Мудряк М. О. Поняття системи права в концепції Герберта Харта. 2020.

5. Фурсач А. Р., Бугай Д. К. Поняття та загальна характеристика системи права. *Актуальні питання державотворення у аспекті євроінтеграційних процесів в Україні*. КНУТД. 2016.

6. Рустасова М. І. Система права і система законодавства: проблеми співвідношення. 2020. URL: <https://er.nau.edu.ua/handle/NAU/47210>

7. Веремієнко, С. В. Співвідношення публічного та приватного права / С. В. Веремієнко, В. Є. Бокач // Проблеми захисту прав та свобод людини та громадянина : зб. тез VII Всеукр. наук.-практ. конф., 14-15 трав. 2020 р. Чернігів : Чернігівський національний технологічний університет, 2020. – С. 254-257.

8. Мохд Н. О. Взаємодія міжнародного і національного права на прикладі ісламських держав : дис...доктора філос. / Мохд, Наргіс Османівна ; Національний університет «Одеська юридична академія» – Одеса, 2022. – 198 с.

9. Богомол Ю. П. Вплив глобалізаційних та інтегративних процесів на взаємодію норм міжнародного і національного права. *Трибуна молодого науковця. Правова позиція*. 2018. №2 (21). URL: <https://legalposition.umsf.in.ua/v2-21-2018>.

10. Сіроха Д. І. Локальні нормативно-правові акти: сутність та соціальне призначення. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2019. №42 Том 2. URL: <https://vestnik-pravo.mgu.od.ua/index.php/arkhiv-nomeriv?id=128>

План

1. Система права та її складові.
2. Галузі права та інститути права.
3. Інші підстави для побудови системи права (публічне та приватне право; матеріальне та процесуальне право).
4. Співвідношення національного, міжнародного та регіонального (інтегративного) права.
5. Система законодавства та її співвідношення із системою права.

Основний зміст

1. Система права та її складові.

Система права – це об'єктивно обумовлена внутрішня структура права, що складається із взаємозв'язаних норм, логічно розподілених по галузях, підгалузях та інститутах.

Ознаки (рисни) системи права:

1) об'єктивна зумовленість. Будову права зумовлюють реально існуючі чинники – соціально-економічні, політичні, національні, релігійні, культурні, історичні. Система права існує об'єктивно і не може створюватися за суб'єктивним розсудом людей;

2) органічна цілісність, єдність і взаємозв'язок правових норм, а не їх випадковий набір. Норми права, з яких складається система права, не можуть функціонувати ізольовано. Вони є взаємно узгодженими і цілеспрямованими;

3) структурна різноманітність. Це означає, що система права складається з неоднакових за змістом та обсягом структурних елементів (норми, інститути, підгалузі, галузі), які логічно об'єднують, розташовують нормативний матеріал у певній функціональній спрямованості;

4) поєднання динаміки і стабільності. У системі права існують елементи, які забезпечують поєднання цих характеристик системи, що, здавалося б, не сполучаються. Як стабілізуючий, опорний елемент системи права виступають галузі права. Зокрема, конституційне, адміністративне, цивільне, кримінальне право виступають як «скелет» системи права. Правові норми забезпечують динамізм системи права, швидко реагуючи на суспільні відносини, що змінюються. Не залишається незмінним і набір галузей права: поява нових галузей права (інформаційне, банківське, медичне, спортивне, військове право) на базі традиційних відбувається в результаті об'єктивної диференціації суспільних відносин та їхньої державно-правової оцінки у вигляді нових законодавчих актів.

Структурні елементи системи права: норми права; інститути права; підгалузі права; галузі права.

Норма права – первинний, початковий елемент системи права, з якого складаються інститути та галузі права. Не існує норми права, яка не входила б до певного інституту і галузі права. Галузь права є найбільш крупним елементом, з яких складається система права.

2. Галузі права та інститути права.

Центральною ланкою системи права є галузь – крупна впорядкована сукупність правових норм, яка регулює певний тип схожих суспільних відносин та актів поведінки специфічним методом правового регулювання.

Ознаки (риси) галузі права:

- 1) основа виокремлення галузі права – однотипні суспільні відносини та поведінкові акти, що потребують правового регулювання;
- 2) якісна своєрідність врегульованих суспільних відносин;
- 3) наявність специфічного набору прийомів і засобів регулювання суспільних відносин;
- 4) наявність системно-структурних складових, тобто взаємозв'язаних інститутів і норм права.

На відміну від інших структурних елементів системи права галузь, не пориваючи системних зв'язків, має відносну автономію: вона здатна до самостійного функціонування у загальній системі права. Наприклад, майнові правовідносини можуть виникати, змінюватися і припинятися на основі норм тільки одній галузі права – цивільного права. Для реалізації цивільних прав та обов'язків можна не звертатися до інших галузевих норм.

Чим розвиненішою є система права, тим більше галузей включає вона. Разом з традиційними галузями права України – конституційним, адміністративним, цивільним, кримінальним –

формуються такі нові галузі права як податкове, банківське, господарське право.

Галузь права, у свою чергу, є підсистемою, що складається з підгалузей і інститутів права.

Підгалузь права – система однорідних предметно-зв'язаних інститутів певної галузі права. Наприклад, підгалуззю цивільного права є право інтелектуальної власності, підгалуззю конституційного права – парламентське право.

Критерії розмежування галузей права належать до спірних питань юридичної науки. Проте більшість дослідників сходяться на точці зору, що в основі ділення права на галузі лежать предмет і метод правового регулювання. Крім того, кожна галузь має свій набір принципів і загальних положень, специфічних засобів і прийомів правового регулювання.

Предмет правового регулювання – це тип суспільних відносин, який регулює певна галузь, це те, що підлягає правовому регулюванню. Предмет правового регулювання включає: суб'єкти, їх поведінку, об'єкти, соціальні факти, які є підставами виникнення або припинення правових відносин. Предмет правового регулювання є унікальним для кожної галузі права. Наприклад, галузь цивільного права України регулює особисті немайнові і майнові відносини суб'єктів права.

Предмет правового регулювання вважається матеріальним критерієм розмежування галузей права. Але одного матеріального критерію для виділення галузей права недостатньо, тим більше, що іноді дуже важко провести межу між суміжними типами (родами, видами) відносин: наприклад, між земельними правовідносинами і цивільно-правовими відносинами. Через це ученими-юристами був введений ще один критерій розмежування галузей права – метод правового регулювання.

Галузевий метод правового регулювання – це характерний для кожної галузі права набір способів впливу права на суспільні відносини, це те, як право впливає на них. Структуру галузевого

правового методу складають узяті в сукупності правові засоби, які встановлюють:

1) правове становище суб'єктів у сфері регульованих відносин. Воно характеризується встановленням правового зв'язку суб'єктів з державою і з регульованими відносинами. Це досягається шляхом закріплення за ними загальної та спеціальної правоздатності;

2) юридичний факт як підстава виникнення, зміни або припинення правовідносин. Для кожної галузі права властиві свої юридичні факти (наприклад, у кримінальному праві – злочин);

3) прийоми формування суб'єктивних прав та юридичних обов'язків, закріплені в диспозиціях норм права, що визначають різний характер взаємозв'язків між суб'єктами (вони можуть рівними і підпорядкованими);

4) прийоми захисту суб'єктивних прав та забезпечення юридичних обов'язків. Окремим галузям права, як правило, властиві свої, типові заходи захисту і забезпечення: наприклад, неустойка у цивільному праві, позбавлення волі у кримінальному праві, адміністративний арешт в адміністративному праві тощо. Крім того, має значення те, кому належить ініціатива застосування захисних заходів.

Як основні методи правового регулювання виступають імперативний і диспозитивний методи.

Імперативний метод – це метод владних розпоряджень, що містить в собі, як правило, норми-заборони і норми-обов'язки. Він використовується головним чином в кримінальному, адміністративному та деяких інших галузях права. Імперативні норми права не можуть бути змінені за домовленістю між учасниками правових відносин.

Диспозитивний метод є протилежним імперативному. Він дає суб'єктам можливість самостійно встановити правила своєї поведінки в рамках закону. Цей метод більшою мірою властивий цивільному, господарському праву тощо.

За тим же принципом протилежності розрізняють метод обмежень і метод заохочень (стимулів). Метод обмежень припускає встановлення заборон і покарань за порушення заборон, що властиво кримінальному та адміністративному праву. Протилежний йому метод заохочень найяскравіше виявляється в трудовому праві, де діють пільгові системи, направлені на стимулювання моральної та матеріальної зацікавленості працівників.

Протистоять один одному метод автономії та рівності сторін і метод субординації. Перший є типовим для процесуальних галузей права, де позивач і відповідач, інші учасники судового розгляду перебувають в однаковому процесуальному положенні один перед одним, законом і судом, їхні відносини характеризуються самостійністю. Цей метод є характерним також для цивільного і сімейного права: учасники цивільного договору не підпорядковані один одному, подружжя має рівні права та обов'язки. Другий метод є характерним для адміністративного права. Він передбачає нерівність учасників правових відносин, підлеглість одного з них іншому.

Крім того, для кожної галузі права властивий якісно своєрідний набір прийомів правового регулювання, що включають дозволи, зобов'язування і заборони.

При цьому необхідно мати на увазі, що, як правило, один і той же метод або прийом правового регулювання застосовується в різних галузях права. Структура галузевого методу залишається незмінною, а окремі правові прийоми можуть переходити від одного галузевого правового методу до іншого, не руйнуючи його структуру. Наприклад, метод правового регулювання галузі кримінального права включає імперативний метод і метод обмежень, а також заборону як основний прийом правового регулювання.

Інститут права – впорядкована сукупність правових норм, яка регулює певний рід (групу) суспільних відносин. Інститут права в першу чергу – структурний підрозділ галузі права, дрібніша в порівнянні з галуззю сукупність юридичних норм. У кожній

галузі права можна виділити безліч інститутів. Так, до галузі трудового права включаються інститути трудової дисципліни, матеріальної відповідальності, охорони праці тощо. Галузь цивільного права України включає такі інститути, як інститут представництва, інститут дарування, інститут договору купівлі-продажу, інститут спадкоємства тощо.

Ознаки правового інституту:

1) однорідність соціального змісту. Кожен інститут призначений для регулювання самостійної, дещо відокремленої групи суспільних відносин або актів поведінки суб'єктів права. Наприклад, інститут купівлі-продажу включає дефініцію даного договору, його предмет, форму, умови укладання та зміст, а також його різновиди: роздрібну купівлю-продаж, постачання, контрактацію та міну;

2) юридична єдність правових норм. Норми, що входять до правового інституту, утворюють єдиний комплекс, виражаються в загальних положеннях, правових принципах, специфічних правових поняттях. Наприклад, для інституту договору купівлі-продажу таким загальним принципом є принцип майнового еквівалента (ціна-товар), специфічними правовими поняттями є продавець і покупець, гарантії якості товару тощо;

3) нормативна відособленість, тобто відокремлення норм, створюючих правовий інститут, у главах, в розділах, частинах, інших структурних підрозділах закону або іншого нормативно-правового акту. Наприклад, інститут договору купівлі-продажу складає зміст розділу 54 підрозділу 1 розділу III, книги V Цивільного кодексу України;

4) повнота регульованих відносин. Інститут права включає такий набір норм (дефініцій, дозвольних, заборонних тощо), який покликаний забезпечувати безпрогальність регульованих ним відносин. Наприклад, розділ 54 ЦК України містить всі можливі на сьогодні варіанти купівлі-продажу.

Через ці властивості кожен інститут права виконує властиве тільки йому регулятивне завдання і не повинен входити у суперечність з іншими структурними елементами системи права.

Види правових інститутів:

1) за структурою та місцем в системі права виділяють прості, або галузеві та складні, або міжгалузеві інститути права. Простий (галузевий) інститут включає юридичні норми, що регулюють суспільні відносини тільки в рамках однієї галузі права. Наприклад, інститут припинення шлюбу в сімейному праві, інститут застави в цивільному праві, інститут злочинного діяння в кримінальному праві тощо. Складний (комплексний, міжгалузевий) інститут права є сукупністю норм, що входять до складу різних галузей права, але регулюють взаємозв'язані споріднені відносини. Типовим прикладом є інститут власності, який є предметом регулювання конституційного, цивільного, сімейного, адміністративного та деяких інших галузей права.;

2) за функціональною роллю виділяють регулятивні (наприклад, інститут міни) та охоронні (наприклад, інститут кримінальної відповідальності) правові інститути;

3) за субординацією в правовому регулюванні виділяють матеріальні (наприклад, інститут підяду) та процесуальні (наприклад, інститут порушення кримінальної справи).

В рамках інституту права нерідко виділяються субінститути.

Субінститут права – це впорядкована сукупність юридичних норм, регулюючих конкретний різновид суспільних відносин, що знаходяться в рамках певного інституту. Так, кримінально-правовий інститут злочинів проти життя і здоров'я особи ділиться на субінститути злочинів проти життя (його складають різні види вбивств, загроза вбивством і доведення до самогубства) і проти здоров'я (тут зосереджені норми, що стосуються різних видів спричинення шкоди здоров'ю).

Тим часом далеко не кожен інститут права має хоч би один субінститут. Субінститут – це одиниця поділу інститутів права.

Разом з тим самі інститути можуть «складатися» в такі крупніші підрозділи системи права, як підгалузі.

3. Інші підстави для побудови системи права (публічне та приватне право; матеріальне та процесуальне право).

Вельми актуальним для життя сучасного суспільства є поділ системи права на галузі приватного права і публічного права. Ще у Стародавньому Римі розрізнялося право приватне (*jus privatum*) і право публічне (*jus publicum*). Таке розмежування традиційно пов'язують з ім'ям римського юриста Ульпіана (170-228 рр.), який вперше обґрунтував його. Критерієм розмежування публічного і приватного права у нього був інтерес, що захищається правом. На його думку, публічне право є те, яке відноситься до становища Римської держави, тоді як приватне право відноситься до користі окремих осіб. Тобто предметом публічного права є сфера публічних інтересів (інтересів суспільства, держави в цілому), а предметом приватного права – сфера приватних справ та інтересів. Проте вказаний критерій – не єдина підстава для розмежування публічного і приватного права.

Для сфери публічного права характерні юридична централізація (регулювання «по вертикалі», з єдиного центру – держави) та імперативність, що не залишає місця розсуду суб'єктів. Сфера приватного права передбачає децентралізацію юридичного регулювання (коли юридично значущі рішення ухвалюються учасниками цивільного обороту самостійно) і диспозитивність (свобода вибору юридичних рішень).

Публічне і приватне право розрізняються також за способами захисту інтересу, що лежить в основі правовідносин. Приватні інтереси захищаються від посягань за приватною ініціативою, на вимогу зацікавленої в цьому особи і в рамках цивільного або господарського судового процесу. Захист публічного інтересу є обов'язком органів держави, і ці органи повинні захищати такий інтерес за своєю власною ініціативою. Публічно-правові інте-

реси захищаються шляхом адміністративного або кримінального процесу.

Основний сенс розмежування приватного і публічного права полягає у встановленні меж вторгнення держави до сфери майнових та інших інтересів індивідів та їхніх об'єднань. Держава в цій сфері повинна виступати лише в ролі арбітра та надійного захисника прав і законних інтересів учасників цивільного обороту.

У сучасній юридичній літературі до галузей публічного права відносять конституційне, адміністративне, фінансове, кримінальне, галузі процесуального права, до галузей приватного права – цивільне, сімейне, кооперативне, господарське, банківське тощо.

При всій важливості та принциповості поділу права на приватне і публічне, критерії такого поділу неоднозначні, а межі достатньо умовні і розмиті, можуть виникати комбінації публічно-правового та приватно-правового елементів, змішані публічно-правові та приватно-правові інститути. Наприклад, у кримінальному праві України існує приватно-правовий за своєю природою інститут примирення з потерпілим, у сімейному праві публічно-правовий інститут державної реєстрації шлюбу тощо.

Норми усіх галузей права направлені на врегулювання суспільних відносин та поведінки людей. Встановлюючи або офіційно визнаючи правові норми, держава одночасно визначає порядок їх здійснення. Але одні норми встановлюють правовий статус, правовий режим, права або обов'язки суб'єктів права, а інші встановлюють порядок реалізації прав та обов'язків.

За цим критерієм в об'єктивному праві сформувалися дві великі цілісності правових норм:

- 1) матеріальне право – це сукупність норм, яка безпосередньо регулює суспільні відносини;
- 2) процесуальне право – це сукупність норм, яка регулює діяльність із реалізації матеріальних норм.

Таким чином, матеріальне і процесуальне право співвідносяться як зміст і форма правового регулювання. Процесуальні правові норми служать формою втілення в життя змісту норм матеріального права. Матеріальні регулятивні норми, встановлюючи суб'єктивні права та юридичні обов'язки, формують позитивну поведінку своїх адресатів. Матеріальні охоронні норми забезпечують дію матеріальних регулятивних норм. Процесуальні норми регламентують процедуру рішення спорів і конфліктів, процес розслідування і судового розгляду злочинів та інших правопорушень.

Обидві групи юридичних приписів в рівній мірі є обов'язковими до дотримання та виконання. В той же час юридичні наслідки порушення норм матеріального та процесуального права є різними. Наслідком порушення матеріальної норми є юридична відповідальність правопорушника, а наслідком порушення процесуальної норми є скасування ухваленого на її основі рішення або нікчемність (недійсність) результату діяльності суб'єкта права.

Матеріальне та процесуальне право підрозділяються на галузі і інститути. Наприклад, в Україні до галузей матеріального права відносяться конституційне, цивільне, адміністративне, кримінальне, трудове та інші галузі права. До галузей процесуального права відносяться цивільно-процесуальне, господарсько-процесуальне, кримінально-процесуальне право, адміністративно-процесуальне право. В той же час в одному й тому ж нормативно-правовому акті можуть міститися одночасно норми матеріального і процесуального права. Наприклад, саме так побудований чинний Кодекс України про адміністративні правопорушення.

4. Співвідношення національного, міжнародного та регіонального (інтегративного) права.

Національне (внутрішньодержавне) право, регіональне і міжнародне право є різними, самостійними системами права, що мають як загальні риси, так і особливості. Національне право

регулює відносини усередині країни, на її території. Міжнародне право регулює відносини між державами та іншими суб'єктами міжнародного права.

Існують три основні концепції співвідношення міжнародного і внутрідержавного права:

1) концепція примату міжнародного права. Внутрідержавне законодавство, конституції багатьох держав закріплюють пріоритетне значення міжнародного договору у впливі на внутрідержавні відносини. При розбіжності норм міжнародного і національного права застосовуються норми міжнародного права. Разом з тим визнання зростаючої ролі міжнародного права не означає, що внутрідержавна правова система замінюється єдиною світовою правовою системою. Примат міжнародного права не означає повного підпорядкування йому національного права;

2) концепція примату внутрідержавного права – прихильники цього підходу розглядають міжнародне право всього лише як суму зовнішньодержавних прав різних держав. При цьому норми міжнародного права застосовуються лише в тому випадку, якщо вони не суперечать внутрідержавному праву;

3) дуалістична концепція ґрунтується на визнанні існування двох різних, взаємодіючих між собою систем права: внутрідержавного і міжнародного.

У сучасній юридичній науці домінуючим є помірно дуалістичний підхід, через який признається примат міжнародно-правових норм, якщо вони визнані державою і включені до системи національного права. Прихильники цього підходу виділяють такі форми взаємодії внутрідержавного і міжнародного права:

1) внутрідержавне законодавство визначає організацію та діяльність держави, її політику усередині країни і на міжнародній арені;

2) внутрішньодержавне право знаходить вираз у зовнішній політиці та дипломатії держави;

3) норми міжнародного права закріплюються в Конституції держави, інших правових актах.

Для того, щоб регулювати внутрідержавні відносини, норми міжнародно-правових актів повинні увійти до системи права цієї держави, тобто бути імплементовані до національного права. Важливим засобом імплементації норм міжнародного права є їхня трансформація.

Форми трансформації норм міжнародного права:

1) пряма – норми укладеного і ратифікованого міжнародного договору безпосередньо набувають силу закону;

2) опосередкована – означає ухвалення особливого закону, іншого нормативно-правового акту, що переводить норму міжнародного договору у внутрідержавну норму права;

3) змішана – є поєднанням елементів перших двох видів і є найбільш поширеною.

Проблема співвідношення внутрідержавного (національного) і міжнародного права визначається, з одного боку, об'єктивним процесом розвитку співпраці держав на міжнародній арені, з іншого боку – підвищенням ролі правового регулювання, зокрема – міжнародного – в економічних, соціальних, політичних, культурних відносинах усередині країни. Так, наприклад, правовий статус особи у всіх сучасних державах формується відповідно до міжнародних стандартів прав людини, регулювання економічних відносин «підстроюється» під стандарти Світової Організації Торгівлі тощо.

Останнім часом набуло актуальності питання про співвідношення регіонального (зокрема, європейського) права і національного права. Поняття «європейське право» обіймає дві системи права – право Європейського Союзу та право Ради Європи. Право ЄС створювалося з урахуванням і під прямим впливом національного права держав-членів. У свою чергу право Європейського Союзу часто визначає рамки застосування національного права, є стимулятором його розвитку. Існують специфічні форми взаємопроник-

нення права ЄС та національного права, наприклад, через судові рішення. У разі розбіжностей між регіональним і національним правом національні суди держав-членів мають право звернутися до Суду ЄС за роз'яснюючим висновком, що, як правило, зумовлює рішення національного суду.

У теорії та практиці утвердилися два основні принципи, що визначають співвідношення права ЄС і національного права:

1) пріоритет права ЄС щодо національного права, який знайшов віддзеркалення в конституціях держав-членів;

2) принцип прямої дії права ЄС на території держав-членів. Фізичні та юридичні особи мають право посилатися на норми права ЄС при рішенні конкретної справи.

Поняття «регіональне право» може мати не тільки міждержавний, але й внутрішньорідержавний характер. У федеральних державах з безліччю суб'єктів і правових систем регіональне право постає як право суб'єктів федерації, яке щодо федерального права виступає як система підлеглого порядку. Як правило, нормативному регулюванню з боку суб'єкта федерації підлягає тільки обмежене коло відносин, визначене основним федеральним законом держави.

5. Система законодавства та її співвідношення із системою права.

Зміст категорії «законодавство» різні учені визначають неоднозначно. Існують прихильники вузького розуміння законодавства виключно як сукупності чинних законів, тобто актів вищої юридичної чинності. Конституційний Суд України поняття «законодавство» розтлумачив як закони, укази Президента України і постанови уряду. Але більшість учених і практиків схиляються до розуміння законодавства як сукупності всіх чинних нормативно-правових актів. У широкому сенсі слова законодавство – це форма існування права, спосіб надання юридичного значення нормам права, засіб їх організації та поєднання в конкретні статті,

нормативні розпорядження, нормативно-правові акти, інститути та галузі законодавства.

Система законодавства – це сукупність законодавчих актів, розташованих в певному ієрархічному порядку. На вершині законодавчої піраміди знаходиться конституція та/або конституційні закони, яким повинні відповідати всі нормативно-правові акти держави. Ступенем нижче в ієрархії законів знаходяться звичайні (поточні) закони. У систему законодавства держави можуть включатися також акти кабінету міністрів і міжнародні договори, ратифіковані парламентом.

Окрім такої ієрархічної, вертикальної будови, система законодавства ділиться також за галузевою ознакою (за предметом правового регулювання, по горизонталі): конституційне, адміністративне, цивільне, цивільно-процесуальне, сімейне, трудове, кримінальне, кримінально-процесуальне законодавство.

Однією з найважливіших властивостей права є його системність, тобто, поділ права на окремі структурні елементи, узгоджені та взаємопов'язані. Системна побудова права має важливе значення, оскільки дозволяє більш повно і точно тлумачити окремо взятую норму права і правильно застосувати її на практиці.

Система законодавства та система права являють собою дві сторони, два аспекти тієї ж сутності – права. Вони співвідносяться між собою як форма і зміст. Відмінність системи права та системи законодавства полягає в наступному:

- 1) первинним елементом системи права є норма, а первинним елементом системи законодавства – стаття (пункт) нормативно-правового акту;
- 2) система права складається об'єктивно (стихійно) відповідно до існуючих суспільних відносин, а система законодавства формується за волею законодавця;
- 3) система права має тільки горизонтальну (галузеву) будову, а система законодавства ще й вертикальне (ієрархічну);

4) система права відображає внутрішню будову права, а система законодавства – зовнішню форму права;

5) система права і система законодавства розрізняються за об'ємом. Система права включає, крім законів, інші джерела права (правові звичаї, юридичні прецеденти, нормативні договори), загальні принципи права. З іншого боку, в систему законодавства включаються положення, що не є правовими (наприклад, преамбула Конституції України носить програмно-політичний, а не правовий сенс).

Контрольні запитання для перевірки досягнення результатів навчання:

1. Що таке система права та її складові.
2. Підстави виокремлення галузей права.
3. Які існують підстави побудови системи права
4. Як співвідносяться поняття система права та система законодавства

Лекція № 6

Тема

Реалізація та застосування права

Мета лекції

Вивчити поняття та ознаки реалізації. Розібрати різні форми реалізації права. Продемонструвати місце правозастосування в втіленні прав і свобод людини у житті. Розглянути процес правозастосування та його формальне закріплення.

Результати навчання

За результатами лекції здобувач вищої освіти буде: розуміти поняття реалізації права та розмежовувати її з поняттям застосування права. Зможе виокремлювати різновиди реалізації права

за різними підставами. Буде знати ознаки реалізації права, ознаки правозастосовчої діяльності, та їх відповідні стадії.

Глосарій термінів

Акт застосування права – це правовий акт, який містить індивідуальне владне розпорядження, винесене компетентним органом в результаті рішення конкретної юридичної справи.

Застосування права – це владна діяльність уповноважених на те державних або інших органів/осіб, що полягає в розгляді конкретного юридичного питання/справи і винесенні по ньому індивідуального рішення, обов’язкового для його адресатів.

Правові відносини – це врегульовані нормами права суспільні зв’язки між суб’єктами права, які є носіями суб’єктивних прав та юридичних обов’язків, що забезпечуються державою.

Реалізація права – це втілення права в життя, реальне втілення змісту юридичних норм у фактичній поведінці суб’єктів.

Стадії правозастосування – це логічно пов’язані процеси, в рамках кожного з яких вирішуються конкретні організаційні і дослідницькі завдання.

Основна література

1. Загальна теорія права: підручник / О. В. Петришин, Д. В. Лук’янов, С. І. Максимов, В. С. Смородинський та ін. ; за ред. О. В. Петришина. Харків: Право, 2020. 568 с.
2. Крестовська Н. М., Матвеева Л. Г. Теорія держави і права: Підручник. Практикум. Тести. К.: Юрінком Інтер, 2019. 584 с.
3. Загальна теорія права: підручник / за заг. ред. М. І. Козюбри. Київ: Baite, 2015. 392 с. URL:<https://www.osce.org/uk/ukraine/283756?download=true>.
4. Загальна теорія держави і права: [Підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів] / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.; За ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН

України М. В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України
О. В. Петришина. – Харків: Право, 2009. – 584 с.

5. Крестовська Н. М. Теорія держави і права: Елементарний курс : навчальний посібник / Н. М. Крестовська, Л. Г. Матвеева. Х. : Одіссей, 2007. 432 с.

6. Загальнотеоретична юриспруденція: навчальний курс / За ред. Ю. М. Оборотова. О. : Фенікс, 2011. 432 с.

7. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави: навч. посіб. 10-те вид., допов. Львів: Край, 2009. 224 с.

8. Теорія держави і права: Академічний курс : підручник / за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. К. : Юрінком Інтер, 2006. 688 с.

Додаткова література

1. Капустинський В. А., Волкова І. В. Теоретичні основи судового правозастосування. *Часопис цивільного і кримінального судочинства*. 2016. № 5. С. 84–93. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Chcks_2016_5_7

2. Дахова І. І. Обмеження реалізації прав і свобод людини: конституційне регулювання та практика Європейського суду прав людини. *Форум права*. 2018. №4.

3. Перепелюк, А. М. Механізм застосування права: структура та критерії ефективності (загальнотеоретичний аспект). Автореферет на здобу ступ. Канд. Юрид. наук. Інститут держави і права ім. В.М. Корецького. Київ, Україна. 2016. URL: http://idpnan.org.ua/files/perepelyuk-a.m.-mehanizm-zastosuvannya-prava_struktura-ta-kriteriyi-efektivnosti_-zagalnoteoretichniy-aspekt_-a_.pdf

4. Мартинишин Г.Й. Методологічні засади застосування права. *Держава та регіони. Серія Право*. 2016. №1 (51). URL: http://law.stateandregions.zp.ua/archive/1_2016/4.pdf

5. Сердюк, І. А. Поняття та особливості акта застосування норм права. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка*. 2016. № 4(76), 43-51. URL: <https://journal.lduvs.lg.ua/index.php/journal/article/view/489>

6. Легка О. В. Застосування норм права як спосіб організації реалізації норм права. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2016. №5. URL: http://lsej.org.ua/5_2016/4.pdf

7. Небеська М.С. Сутність та призначення стадій правозастосовчого процесу. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2016. № 1. С. 40 – 41. URL: <http://dspace.oduvs.edu.ua/handle/123456789/1032>

8. Михайленко М. Ю., Самофалов Л. П. Застосування права: поняття, стадії, форми. *Кримінально виконавча система України її роль у розбудові правової і соціальної держави. Матеріали VI науково-практичної конференції (м. Чернігів, 27 листопада 2020 року)*. 2020. С. 88-92

9. Качка Т. І. Правозастосовчий акт: поняття, ознаки та види. *Права людини і поліція у сучасному світі, присвячений пам'яті Сергія Леонідовича Лисенкова*. 2018. URL: <http://elar.naiu.kiev.ua/handle/123456789/5367>

10. Мухін В. В. Правозастосовний акт як форма індивідуального правового регулювання. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2016. №23. URL: <http://www.vestnik-pravo.mgu.od.ua/archive/juspradenc23/juspradenc23.pdf>

План

1. Поняття та ознаки реалізації права.
2. Форми реалізації права.
3. Поняття та ознаки застосування права.
4. Основні вимоги належного застосування права.
5. Процес (стадії) правозастосовчої діяльності.
6. Правозастосовчий акт.

Основний зміст

1. Поняття та ознаки реалізації права.

Реалізація права – це втілення права в життя, реальне втілення змісту юридичних норм у фактичній поведінці суб'єктів.

Ознаки реалізації права:

1) відповідність приписам права. Реалізація права – це завжди правомірні дії суб'єктів права;

2) соціальна корисність. За допомогою реалізації правових норм задовольняються різноманітні особисті та суспільні потреби і інтереси;

3) процедурність. Реалізація права – це регламентована правом діяльність суб'єктів права, яка протікає в часі і складається з послідовно здійснюваних вчинків;

4) вольовий характер. Здійснюючи реалізацію права, його суб'єкти діють усвідомлено, свідомо узгоджуючи свої вчинки з приписами правових норм;

5) державна забезпеченість. Реалізація права забезпечується різними юридичними засобами, у тому числі і державним примусом.

В процесі правореалізації правові норми повинні ефективно, без жодних відхилень перетворюватися у правомірну поведінку, суб'єкти права повинні максимально повно реалізовувати можливості, надані правом, і вичерпно виконувати його вимоги. Таким чином, можна сказати, що правова норма реалізується тоді, коли вона утілюється у фактичній правомірній поведінці суб'єктів. Проте слід відмітити, що ця теза має пряме відношення лише до норм, які безпосередньо регулюють поведінку, хоча вони й складають основний масив юридичних норм. Спеціалізовані норми безпосередньо поведінкою не реалізуються: вони здійснюють своє призначення через системні зв'язки з конкретними нормами, допомагаючи їм в регулюванні поведінки.

Реалізація права як процес може бути охарактеризована з об'єктивної та суб'єктивної сторони. З об'єктивної сторони вона є здійсненням дій, передбачених нормами права. Суб'єктивна сторона реалізації права характеризує ставлення суб'єкта до правових вимог, що реалізуються, його установки і волю у момент здійснення юридичних дій. Суб'єкт може бути зацікавлений в реалізації

права через усвідомлення громадського обов'язку, через власну вигоду, або через побоювання несприятливих наслідків. Але головне в цьому процесі – точне слідування правовим приписам.

2. Форми реалізації права.

Реалізація права завжди пов'язана тільки з правомірною поведінкою. Правомірна поведінка є вельми різноманітною за своїм змістом і формами зовнішнього прояву, отже, різноманітними є форми реалізації права. Форми реалізації права класифікуються за різними підставами:

Форми реалізації права залежно від суб'єктного складу:

1) індивідуальна. Правові норми реалізуються в процесі односторонніх правомірних дій індивідів (наприклад, виступ на мітингу);

2) колективна. Правові норми реалізуються постійними або тимчасовими колективами індивідів (наприклад, укладення колективного трудового договору).

Форми реалізації права залежно від участі в правовідносинах:

1) поза правовідносинами. Таким шляхом утілюються в житті норми, які встановлюють правовий статус і компетенцію суб'єктів права, а також норми, що фіксують природні права людини і громадянина. Наприклад, реалізація права на свободу совісті або права на недоторканність особи може відбуватися без вступу до яких-небудь відносин з іншими особами;

2) у правовідносинах. Правовідносини – найбільш поширений варіант реалізації норми права. В такому випадку суб'єкти реалізують норми права шляхом використання (управомочений суб'єкт) і виконання (зобов'язаний суб'єкт).

Форми реалізації права залежно від ступеню активності суб'єктів:

1) активні позитивні дії. Таким шляхом відбувається використання права або виконання обов'язку. Ця форма правореалізації залежить безпосередньо від активних дій суб'єкта. Ця свідомо-во-

льова поведінка суб'єкта права зазвичай реалізується в рамках правовідносин (наприклад, договірних або управлінських);

2) пасивна форма (бездіяльність суб'єкта). У такий спосіб – шляхом утримання від дій – реалізуються правові заборони, але не тільки вони. Пасивна форма безпосередньої реалізації характерна, як правило, для дозвільних норм, що закріплюють права і свободи, невіддільні від особи (право на життя, честь, гідність, свободу світогляду, особисту недоторканність, недоторканність приватного і особистого життя).

За характером і спрямованістю дій суб'єктів виділяють наступні форми реалізації права:

1) дотримання норм права. Ця форма реалізації права має місце тоді, коли суб'єкти утримуються від здійснення дій, заборонених правом. В більшості випадків дотримання права відбувається непомітно, зазвичай не фіксується. Саме тому його юридичний характер яскраво не виявляється. Таким шляхом реалізуються заборонні норми права, що вимагають пасивної поведінки (наприклад, переважна більшість норм Особливої частини Кримінального кодексу);

2) виконання норм права. Воно відбувається, коли суб'єкти здійснюють покладені на них юридичні обов'язки. У цих випадках вони діють активно. У цій формі реалізуються зобов'язуючі норми права, що вимагають активної поведінки (наприклад, норми податкового законодавства);

3) використання норм права. Ця форма реалізації права полягає в тому, що суб'єкти на свій розсуд, за власним бажанням використовують надані їм права. Використання є здійсненням дозволених правом дій. Так реалізуються дозвільні норми права (наприклад, норми Цивільного кодексу).

Ці три форми реалізації права, в ході яких юридичні норми втілюються в життя діями самих суб'єктів права, називають формами безпосередньої реалізації права (звичайні або ординарні форми).

Безпосередня реалізація права – це регламентований нормами права процес самостійного здійснення прав і обов'язків суб'єктом права без допомоги спеціально уповноважених органів і осіб. Це сфера самовираження особи, її правової активності і життєвої позиції.

Безпосередня реалізація прав і свобод особи в процедурному плані відрізняється поряд специфічних рис:

- 1) у даному процесі бере участь тільки суб'єкт права, а не спеціально уповноважений орган держави;
- 2) спеціальна процедура реалізації або відсутня або безпосередньо витікає із закону;
- 3) відсутній акт застосування права, що індивідуалізує норму права щодо конкретного суб'єкта права.

У формах безпосередньої реалізації права реалізуються багато норм, але не всі; виникає немало випадків, коли для реалізації потрібне втручання в цей процес компетентних органів, посадовців, наділених державно-владними повноваженнями. В даному випадку йдеться про особливу форму реалізації права – правозастосування.

3. Поняття та ознаки застосування права.

Застосування права – це владна діяльність уповноважених на те державних або інших органів/осіб, що полягає в розгляді конкретного юридичного питання/справи і винесенні по ньому індивідуального рішення, обов'язкового для його адресатів.

Правозастосування відрізняється від інших форм реалізації (дотримання, виконання, використання) наступними ознаками:

- 1) воно здійснюється уповноваженими на те суб'єктами (органами держави, органами місцевого самоврядування, посадовцями) в межах їх компетенції;
- 2) правозастосування має місце там, де розглядається конкретна юридична справа і по ньому виноситься ухвала індивідуального, конкретного характеру (указ президента про нагоро-

дження, розпорядження уряду, вирок суду, наказ про призначення на посаду тощо);

3) вказане рішення є обов'язковим для суб'єктів, яким воно адресоване, і для тих органів, які повинні його виконувати;

4) правозастосовна діяльність носить владний характер. Він виявляється не тільки в обов'язковості вказаного рішення для його адресатів, але й в обов'язковості вимог правозастосовника до осіб, так або інакше причетним до розгляду справи (наприклад, обов'язковість явки до суду свідка, відповідачів, експертів по виклику суду, надання документів на його вимогу тощо);

5) правозастосовна діяльність регламентована процесуальними нормами, що визначають послідовність і порядок здійснення тих або інших дій в ході правозастосування.

4. Основні вимоги належного застосування права.

Правозастосовна діяльність повинна здійснюватися відповідно до визначених, загальновизнаних принципів – вимог правильного застосування права. Найважливішими з них є:

1) принцип законності. Відповідно до цієї вимоги правозастосовник зобов'язаний засновувати рішення на нормах права, точно слідуючи їх змісту, не ухиляючись (навіть під слушними приводами) від застосування норми, що відноситься до справи. Суб'єкт правозастосовної діяльності повинен діяти строго в рамках своєї компетенції, відповідно до встановленої процедури. ;

2) принцип обґрунтованості означає повне виявлення, ретельне вивчення і використання всіх матеріалів, що відносяться до справи, ухвалення рішення тільки на основі достовірних, добре перевірених, не підлягаючих сумніву фактів;

3) принцип доцільності означає урахування конкретних умов застосування норми права, взяття до уваги специфіки ситуації, що склалася, у момент винесення рішення, вибір найбільш оптимального варіанту реалізації правових розпоряджень. Через загальний характер норми права неможливо передбачити всю різноманітність

конкретних випадків її застосування. Це повинен зробити правопріменитель. В межах змісту норми слід вибрати рішення, якнайповніші і що правильно відображає сенс закону і мети правового регулювання. При цьому, чим більше норма дає можливостей для прояву ініціативи і самодіяльності, тим більшого значення набуває ця вимога. Як правило, норма передбачає певні межі для розсуду при рішенні тієї або іншої справи (певні межі в рамках одного рішення, можливість вибору між різними рішеннями, можливість як застосувати норму, так і утриматися від застосування);

4) принцип справедливості виявляється в тому, що правозастосовник зобов'язаний неупереджено підходити до дослідження обставин справи і до його учасників. В ході застосування повинен діяти принцип: «що незаконно, то несправедливо». Тут ми маємо справу із справедливістю «під правом» (що законно, то і справедливо), тоді як в процесі нормотворчості повинна діяти «справедливість над правом», закон повинен бути справедливим. Законодавець з мотивів справедливості може змінити закон, правозастосовник з цих мотивів не повинен відходити від закону, виносити рішення, що суперечить закону.

Ухвалене правозастосовником рішення повинне відповідати не тільки букві, але й духу закону, тобто знаходитися у згоді з принципами моралі і загальнолюдськими цінностями. Вимога справедливості припускає також безсторонність особи або органу, що застосовує право, об'єктивний підхід до дослідження обставин справи, до осіб, що беруть участь в ньому, до остаточного рішення.

Справедливість в ході правозастосування впливає на вибір рішення в тих випадках, коли законом передбачені різні варіанти рішення (відносно-визначені та альтернативні санкції). З їх числа правозастосовник вибирає такі, які найбільш відповідають справедливості.

Правильне застосування права сприяє ефективному захисту прав і свобод людини, зміцненню законності і стабілізації правопорядку, підвищує авторитет державних органів і їх посадовців.

5. Процес (стадії) правозастосовчої діяльності.

Застосування права – єдиний і разом з тим складний процес, що має початок і закінчення. Воно складається з декількох логічно пов'язаних стадій, в рамках кожної з яких вирішуються конкретні організаційні і дослідницькі завдання. Прийнято виділяти три основні стадії правозастосовного процесу:

- 1) встановлення фактичних обставин (фактичної основи) справи;
- 2) встановлення юридичної основи справи;
- 3) рішення справи і документальне оформлення ухваленого рішення.

На першій стадії встановлюється об'єктивна істина у справі. Застосування права буде обґрунтованим тільки тоді, коли фактичні обставини проаналізовані з достатньою повнотою і достовірністю. В ході цієї стадії встановлюються і досліджуються тільки факти і обставини, передбачені нормою права і що є юридично значущими. Важливо зібрати всю юридично значущу інформації, що відноситься до конкретної справи. Не менш важливою вимогою є законність методів збору інформації.

Важливо також пам'ятати, що часто реальний факт, який належить встановити, знаходиться у минулому. У реальності його не можна ні встановити, ні відновити (наприклад, факт вбивства). Звідси виникає необхідність визначити, що таке факт. Терміном «факт» позначають, по-перше, дискретний (обмежений простором і часом) відрізок дійсності (реальний факт), а по-друге, достовірне знання, що відображає цю дійсність. У правозастосовній діяльності йдеться про встановлення фактів в другому сенсі слова, як достовірних знань, відомостей.

Факти, що встановлюються на першій стадії, які будуть покладені в основу рішення, повинні відповідати вимогам (принципам) відносності, повноти і доведеності.

Перша вимога (відносність) полягає в тому, що в ході застосування встановлюються, доводяться лише ті факти, які відносяться

до даної справи, можуть бути покладені в основу його рішення. Тим часом правозастосовник в ході своєї діяльності може стикатися з різними фактами. З їх числа він повинен виділити, вичленувати тільки ті, які важливі для вирішення саме цієї справи. Інакше він може «потонути» в масі фактів, відволікатися на зайві дії не на користь розгляду самої справи.

Друга вимога полягає в тому, щоб всі факти, що відносяться до справи, були встановлені з достатньою повнотою. Відсутність якого-небудь з цих фактів може привести до неправильного рішення, послужити підставою для його подальшого скасування.

Третя вимога полягає в тому, щоб факти, покладені в основу рішення у справі, були достовірними, обґрунтованими/доведеними.

На цій стадії правозастосування діяльність осіб, що беруть участь в правозастосуванні, зводиться до встановлення істини у справі, дійсних знань про факти, що мають юридичне значення для вирішення справи.

Все це оформляється у вигляді різного роду юридичних документів (у протоколах, ухвалах, висновках експертиз тощо).

Процес встановлення фактів, що мають значення для вирішення справи, регламентується законами, які визначають порядок їх отримання, спосіб фіксації, оформлення, оцінки.

На другій стадії правозастосовник вибирає галузь, інститут і норму права, що регулюють дану ситуацію, перевіряє достовірність тексту норм права, їх межі дії у часі, у просторі і за колом осіб, з'ясовує сенс і зміст юридичних розпоряджень, кваліфікує діяння. По-перше, відшуковуються норми, що відносяться до даних фактів. Необхідно встановити автентичність норми, для чого звертаються до офіційних джерел права, а не до проектів актів, не до інших джерел, наприклад, літературним. Необхідно встановити, що норма діє: не скасована, не змінена, не доповнена. Інакше необхідно врахувати ці зміни і доповнення.

По-друге, норма піддається тлумаченню, тобто встановлюється її дійсний зміст шляхом використання всіх способів тлумачення, необхідних для даного випадку. Встановлюється наявність офіційного тлумачення цих норм. Якщо воно існує, то повинно враховуватися.

По-третє, розв'язується питання про колізію норм, про їх дію в часі, в просторі, по коло осіб, для чого звертаються до колізійних норм.

На третій стадії ухвалюється рішення і створюється правозастосовний акт. Саме в рамках даного етапу правозастосовного процесу розв'язується доля цієї справи і від того, які висновки будуть сформульовані в ході рішення, залежить подальший розвиток правовідносин. Винесене рішення у справі повинно витікати з її фактичної та нормативної основ, відповідати їм. На цій стадії справа знаходить письмову, документальну форму у вигляді правозастосовного акту (рішення, ухвала, вирок суду, наказ адміністрації тощо). У рішенні повинні бути визначені права і обов'язки осіб, яким воно адресоване.

Процес ухвалення рішення може бути простим, коли норма передбачає один можливий варіант рішення (наприклад, штраф в строго певному розмірі), або вельми складним, коли норма передбачає різні варіанти рішення.

Встановлення фактичної і встановлення юридичної основи справи виступають нібито підготовчими стадіями застосування норм права. Ухвалення рішення є таким, що завершує і разом з тим основною стадією. Після цього рішення повинно бути виконано і конкретне суспільне відношення реально врегульоване.

Поняття «стадії застосування права» є логічною конструкцією. У реальній практичній діяльності стадії правозастосування можуть співпадати.

6. Правозастосовний акт.

Акт застосування права – це правовий акт, який містить індивідуальне владне розпорядження, винесене компетентним органом в результаті рішення конкретної юридичної справи.

Ознаки акту застосування права:

1) приймається на основі нормативно-правового акту або іншої форми права і спирається на конкретну норму (норми) права;

2) виходить від компетентних органів, уповноважених на ухвалення такого роду рішень;

3) носить індивідуальний (персоніфікований), а не нормативний характер, оскільки адресований конкретним суб'єктам, указує на те, хто з них в цій ситуації володіє суб'єктивними правами та юридичними обов'язками;

4) має певну встановлену законом форму.

Види актів застосування права:

1) за формою зовнішнього виразу розрізняють письмові, усні та конклюдентні (мовчазні) акти. Письмові акти іменуються також актами-документами, а конклюдентні – актами-діями. Іноді виділяють як самостійний вигляд акт-результат. Нерідко ці види актів пов'язані між собою. Наприклад, проведення обшуку є актом-дією, знаходження під час обшуку речового доказу є актом-результатом, а фіксація дії та результату в протоколі обшуку є актом-документом;

2) за юридичною формою актів-документів розрізняють укази, вироки, рішення, накази тощо;

3) за видавниками актів розрізняють акти державних (парламент, глава держави, суд прокурор тощо) і недержавних (органи місцевого самоврядування) суб'єктів;

4) за функціями права розрізняють регулятивні (наказ про підвищення але службі) та охоронні (ухвала про порушення кримінальної справи) акти;

5) за юридичною природою розрізняють основні (виражають кінцеве рішення юридичної справи, наприклад, вирок) та допоміжні (готують видання основних актів, наприклад, постанова про притягнення як обвинуваченого);

6) за предметом правового регулювання розрізняють акти кримінально-правові, адміністративно-правові, цивільно-правові;

7) за юридичними наслідками розрізняють правовстановлюючі, правоконстатуючі, правозмінюючі, правоприпиняючі, правоскасовуючі акти;

8) за характером розпоряджень розрізняють дозвоільні, зобов'язуючі, заборонні акти.

Акти-документи мають різні реквізити (назва, заголовок, дата видання, вказівка про орган або посадовця, який видав акт) і різну структуру, що обумовлено положенням правозастосовчого органу, змістом справи або питання, з якого виданий акт, юридичною чинністю рішення та процедурою його ухвалення.

Зазвичай в структурі акту-документа виділяють чотири частини: вступну, описову, мотивувальну та резолютивну. Іноді вступна та описова частина об'єднуються під назвою вступної частини. Наприклад, саме така триланкова структура законодавчо встановлена для вироку суду (ст. 332 Кримінально-процесуального кодексу України).

Вступна частина, по суті, є реквізитами акту (назва акту, місце і дата видання акту, назва органу або посадовця, який ухвалює рішення, у якій справі).

Описова частина фіксує юридичні факти, що є предметом розгляду, а також обставини та способи їх отримання.

Мотивувальна частина включає юридичну кваліфікацію представлених фактів і вказівку на норми, якими керувався правозастосовувач, аналізуючи ці факти.

Резолютивна частина містить рішення у справі, тобто вказівку на права та обов'язки його учасників.

Акт-документ може включати не всі вказані частини. Так, наприклад, протоколи слідчих дій містять тільки вступну та описову частини. Нарешті, існують документи, які мають вид акту-резолюції. Такими є вказівки «до наказу», «до оплати», «дозволяю», які накладаються посадовцем на заяви, рапорту, заявки тощо.

Контрольні запитання для перевірки досягнення результатів навчання:

1. Що таке реалізація права та які ознаки їй притаманні.
2. Що таке об'єктивна та суб'єктивна сторона реалізації права.
3. Які виокремлюються форми реалізації.
4. Які існують критерії поділу форм реалізації права
5. Наведіть визначення та характеристику ознак правозастосування.
6. Що виступає результатом правозастосовчої діяльності.

Лекція № 7

Тема

Правові відносини

Мета лекції

Розглянути поняття, ознаки та види правових відносин. Розібрати склад правовідносин. Виокремити юридичну форму та соціальний зміст правових відносин. Розібрати передумови правовідносин, до яких відносять юридичні факти та їх класифікацію.

Результати навчання

За результатами лекції здобувачі вищої освіти будуть знати поняття правових відносин та їх ознаки. Зможуть виокремлювати складові правових відносин та надавати їм характеристику. Зможуть розрізняти поняття суб'єкт права та суб'єкт правових відносин. Крім цього у здобувачів вищої освіти сформується розуміння соціального змісту правових відносин та їх формальне втілення у життя.

Глосарій термінів

Деліктоздатність – обумовлена правом здатність особи нести юридичну відповідальність за вчинені нею правопорушення.

Дієздатність – обумовлена правом здатність особи своїми діями (бездіяльністю) здобувати суб'єктивні права та юридичні обов'язки, здійснювати і припиняти них.

Правові відносини – це врегульовані нормою права суспільні відносини, змістом яких є суб'єктивні юридичні права та обов'язки його учасників.

Правоздатність – обумовлена правом здатність особи володіти суб'єктивними юридичними правами та юридичними обов'язками.

Суб'єкт правовідносин – це суб'єкт права, що є реальним учасником правовідносин.

Суб'єктивне право – це обумовлена правом міра дозволеної поведінки. **Юридичний обов'язок** – це обумовлена правом міра належної поведінки.

Фізична особа – індивід, який є носієм суб'єктивного права та юридичного обов'язку.

Юридичні особи – організації, у тому числі об'єднання громадян, підприємства, установи.

Основна література

1. Загальна теорія права: підручник / О. В. Петришин, Д. В. Лук'янов, С. І. Максимов, В. С. Смородинський та ін. ; за ред. О. В. Петришина. Харків: Право, 2020. 568 с.
2. Крестовська Н. М., Матвеева Л. Г. Теорія держави і права: Підручник. Практикум. Тести. К.: Юрінком Інтер, 2019. 584 с.
3. Загальна теорія права: підручник / за заг. ред. М. І. Козюбри. Київ: Baire, 2015. 392 с. URL:<https://www.osce.org/uk/ukraine/283756?download=true>.
4. Загальна теорія держави і права: [Підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів] / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.; За ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М. В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О. В. Петришина. – Харків: Право, 2009. – 584 с.

5. Крестовська Н. М. Теорія держави і права: Елементарний курс : навчальний посібник / Н. М. Крестовська, Л. Г. Матвєєва. Х. : Одиссей, 2007. 432 с.
6. Загальнотеоретична юриспруденція: навчальний курс / За ред. Ю. М. Оборотова. О. : Фенікс, 2011. 432 с.
7. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави: навч. посіб. 10-те вид., допов. Львів: Край, 2009. 224 с.
8. Теорія держави і права: Академічний курс : підручник / за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. К. : Юрінком Інтер, 2006. 688 с.

Додаткова література

1. Волкова І. Юридичні факти-стани: сутність та особливості. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2017. № 2/2. С. 33–38.
2. Самілик Л. О., Корбут Л. П. Співвідношення понять «суб'єкт права», «особа», «суб'єкт правовідносин», «учасник відносин». *Право і суспільство*. 2016. № 1. С. 89–93.
3. Максименко В. М. До проблеми еволюції концепції дослідження категорії «об'єкт правовідносин». *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2019. №40. URL: <http://vestnik-pravo.mgu.od.ua/archive/juspradenc40/juspradenc40.pdf>
4. Палюх А. Юридична конструкція спортивних правовідносин. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2019. № 111(2), С. 34-40.
5. Беляков К. І. Понятійні та методологічні основи регулювання нових типів інформаційних відносин: «віртуальні правовідносини». *Lex Portus : юрид. наук. журн.* 2016. №2. С. 47-63. URL: <http://dspace.onua.edu.ua/handle/11300/6745>
6. Селезньова О. М. Поняття «інформаційні правовідносини»: доктринально-правовий ракурс [Текст] / О. М. Селезньова, Ж. П. Юсип // *Науковий вісник Ужгородського Національного університету : серія: Право* / гол.ред. Ю.М. Бисага. – Ужгород : Видавничий дім «Гельветика», 2017. – Т. 2. Вип. 46. – С. 21-24. – Бібліогр.: с. 23-24 (10 назв). URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/34220>

7. Харитонов О., Харитонova Є. Правовідносини та штучний інтелект: «суб'єктивізація» об'єкту. *Інтернет речей: проблеми правового регулювання та впровадження. Матеріали III науково-практичної конференції 21 листопада 2019 р.*. 2019. URL: http://ippi.org.ua/sites/default/files/maket_ot_20.11.19._1.pdf

8. Стрельцов Є. Л. Правовідносини як предмет правової регламентації (галузевий погляд). *Новітні кримінально-правові дослідження – 2019 : альманах наукових досліджень*. 2019. С. 4-10. URL: <http://dspace.onua.edu.ua/handle/11300/17371>

9. Самілик Л. О., Корбут Л. П. Співвідношення понять «суб'єкт права», «особа», «суб'єкт правовідносин», «учасник відносин». *Право і суспільство*. 2016. №1. URL: http://pravoisuspilstvo.org.ua/archive/2016/1_2016/part_1/17.pdf

10. Мельник О. Г. Фактичні склади як система юридичних фактів, що є підставою виникнення та заміни правових відносин у сфері реалізації судової влади. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2017. №5. URL: http://www.lsej.org.ua/5_2017/5_2017.pdf#page=19

План

1. Поняття, ознаки і види правових відносин.
2. Структура правовідносин:
3. Поняття суб'єктивного права та юридичного обов'язку.
4. Структура суб'єктивного права та юридичного обов'язку.
5. Суб'єктивне право та законний інтерес.
6. Види суб'єктивних прав та юридичних обов'язків.
7. Передумови правовідносин. Юридичні факти.

Основний зміст

1. Поняття, ознаки і види правових відносин.

Правові відносини – це врегульовані нормою права суспільні відносини, змістом яких є суб'єктивні юридичні права та обов'язки його учасників.

У правових відносинах реалізується норма права, втілюється в життя її правовий припис. Правові відносини становлять одну з найважливіших сфер суспільного життя. Скрізь, де діє право, його норми, там постійно виникають, змінюються або припиняються правовідносини. Вони обумовлюються економічними, політичними та іншими соціальними потребами. Правові відносини є юридичним вираженням економічних, політичних, майнових, культурних та інших суспільних відносин.

Ознаки правових відносин:

1) правові відносини є різновидом суспільних відносин, тобто можуть виникнути тільки в людському суспільстві, пов'язані безпосередньо з діяльністю та поведінкою людей;

2) правові відносини виникають винятково на основі норми права. Між цими явищами існує причинно-наслідковий зв'язок, тобто немає відповідної норми права – немає й правових відносин. Однак останнім часом принцип «дозволено все, що не заборонено законом» зменшив жорстку залежність правовідносин від правових приписів. У господарських відносинах юридичних осіб, у майнових відносинах громадян виникають і виникатимуть ситуації і правовідносини, що прямо не врегульовані нормативними актами, коли діють інститути аналогії права і аналогії закону. А за умов неможливості застосування аналогії права та закону суб'єкти правовідносин керуються загальноправовими принципами справедливості, добропорядності, розумності тощо;

3) правові відносини виникають тільки між суб'єктами права (державні органи, фізичні або юридичні особи). Суб'єкти правовідносин, як правило, відомі заздалегідь, їх дії скоординовані ще до початку цих відносин, чого немає в інших суспільних відносинах. Індивідуалізація при цьому відбувається подвійно: або поіменно, коли суб'єкти права названі своїм повним ім'ям (прізвищем для фізичних осіб) і повними реквізитами (для юридичних осіб); або визначенням соціальних ролей, коли поіменно (рекві-

зитне) визначення суб'єктів не має значення, вказуються тільки їхні соціальні ролі: продавець – покупець в магазині або на базарі, пасажир – перевізник у громадському транспорті тощо;

4) між учасниками правових відносин виникає специфічний юридичний зв'язок у виді суб'єктивного права однієї особи і відповідного йому обов'язку іншої особи. Сторони в правовідносинах виступають відносно одна одної як правоуповноважені і правозобов'язані особи, де права і інтереси одних можуть бути реалізовані тільки через виконання обов'язків інших. Носій суб'єктивного права – особа уповноважена, а носій юридичного обов'язку – зобов'язана;

5) правові відносини мають вольовий та свідомий характер. Тобто для їх виникнення, по-перше, необхідна воля (бажання) як мінімум одного з учасників, по-друге, до свого виникнення правовідносини проходять через свідомість людей, в якій складається модель майбутніх стосунків з огляду на існуючі власні і загальнолюдські цінності та суспільні пріоритети. Люди вступають у правові відносини з певною метою – наприклад, одержати спадщину, взяти участь у виборах, придбати товар;

6) правові відносини виникають з приводу реального (матеріального або нематеріального) блага;

7) правові відносини охороняються і забезпечуються силою державного примусу, інші суспільні відносини такого забезпечення не мають. Гарантування умов законності і правопорядку означає, що держава охороняє усі правовідносини, які мають місце в суспільстві.

Різноманіття правових відносин викликає необхідність класифікувати них по визначених ознаках на види. Це дає можливість повніше визначити сутність і призначення правових відносин.

Види правовідносин:

1) за предметом правового регулювання виділяють конституційні, адміністративні, цивільні, трудові, сімейні та інші правовідносини;

2) за функціями права розрізняють регулятивні та охоронні правовідносини. Перші з них виникають із правомірних, а другі – з неправомірних дій суб'єктів;

3) за характером обов'язків розрізняють активні та пасивні правовідносини. В активних обов'язок суб'єкта полягає в необхідності здійснити певні дії (передати річ, виконати роботу), у пасивних – обов'язок полягає в тому, щоб утриматись від дій;

4) за ступенем визначеності суб'єктів розрізняють абсолютні та відносні правовідносини. В абсолютних правовідносинах конкретизована тільки одна сторона – носій суб'єктивного права, а всі інші зобов'язані утримуватися від порушення його прав. У відносних правовідносинах уповноважена та зобов'язана особа точно визначені;

5) за субординацією в правовому регулюванні розрізняють матеріально-правові та процесуально-правові відносини. Матеріально-правові правовідносини виникають на основі матеріальних норм права (наприклад, з приводу права на освіту, на охорону здоров'я, на особисту безпеку). Процесуально-правові правовідносини реалізують норми процесуального права. Вони вторинні, похідні від норм матеріального права і встановлюють процедуру реалізації прав і обов'язків суб'єктів права, порядок вирішення юридичних справ. До них належать цивільно-процесуальні, кримінально-процесуальні, адміністративно-процесуальні, господарсько-процесуальні та інші процесуальні відносини;

6) за часом дії розрізняють довгострокові та короткострокові правовідносини. Довгострокові правовідносини тривають певний час (визначений або невизначений), наприклад, відносини, що виникли з договору про виконання підрядних робіт капітального будівництва чи договору про перевезення вантажу на значну відстань. Короткострокові правовідносини тривають протягом незначного часового відрізка і припиняються одразу після виконання учасниками їх прав і обов'язків (наприклад, купівля конкретної речі);

7) за розподілом прав і обов'язків між сторонами розрізняють односторонні і двосторонні правовідносини. В односторонніх правовідносинах на одного учасника покладається обов'язок, а на другого – право, у двосторонніх правовідносинах обидва учасники є носіями прав та обов'язків;

8) за волевиявленням сторін розрізняють договірні (головним чином, у сфері приватного права) і управлінські відносини (у публічно-правовій сфері).

Різноманіття правовідносин є відбиттям різноманітного суспільного та правового життя.

2. Структура правовідносин.

Правовідносини є конструкцією, що складається з наступних структурних елементів: суб'єкти, об'єкт та зміст. Структура правовідносин включає основні елементи правовідносини та спосіб юридичного зв'язку між ними з приводу соціального блага або забезпечення яких-небудь інтересів.

Суб'єкти (суб'єктний склад) – як мінімум, два, один з них є – уповноваженою особою (носієм права), інший – зобов'язаною особою (носієм обов'язку). Слід зазначити, що суб'єктами правовідносин можуть бути тільки люди та об'єднання людей.

У правових відносинах та інших формах реалізації права беруть участь люди та утворені ними для своїх приватних і суспільних цілей організації: держава та її органи, підприємства, установи, політичні партії та громадські організації. Реалізація права вимагає певних властивостей, визнаних або встановлених законом для всіх і кожного з майбутніх учасників цього процесу. Сукупність цих якостей творить поняття правосуб'єктності. Правосуб'єктність включає наступні юридичні характеристики особи:

1) правоздатність – обумовлена правом здатність особи володіти суб'єктивними юридичними правами та юридичними обов'язками;

2) дієздатність – обумовлена правом здатність особи своїми діями (бездіяльністю) здобувати суб'єктивні права та юридичні обов'язки, здійснювати і припиняти них. Різновидом дієздатності є угодоздатність, тобто здатність (можливість) особисто, своїми діями здійснювати цивільно-правові правочини;

3) деліктоздатність – обумовлена правом здатність особи нести юридичну відповідальність за вчинені нею правопорушення.

Розрізняють загальну, галузеву та спеціальну правоздатність. Загальна правоздатність фізичної особи виникає з моменту народження і припиняється з її смертю. Прийнято вважати, що обсяг загальної правоздатності не змінюється протягом людського життя. Але якщо враховувати галузеві особливості, то слід визнати, що це не так. Наприклад, конституційно-правова здатність бути активним учасником виборів, членом політичної партії здобувається тільки з досягненням повноліття, а здатність бути обраним в органи державної влади – ще пізніше. Цивільно-правова правоздатність державних службовців, працівників правоохоронних органів обмежена законом: вони не вправі займатися підприємницькою діяльністю.

Спеціальна правоздатність пов'язана з особливим знаннями, уміннями, навичками, якими має володіти суб'єкт права. Наприклад, надавати медичні або юридичні послуги може тільки особа, яка має відповідний фах та ліцензію на цей вид діяльності. Правоздатність юридичної особи носить тільки спеціальний характер.

Дієздатність залежить від віку і психічного стану особи. За загальним правилом, повна дієздатність настає з досягненням повноліття. Діти мають часткову /неповну дієздатність (вікові градації дієздатності є різними в галузях права). Можливості здійснення ними самостійних юридичних дій обмежені. Більшість юридичних дій вони здійснюють за згодою законних представників (батьків, піклувальників).

Особа, що страждає на психічну хворобу або слабоумство, рішенням суду може бути визнана недієздатною. Такі особи

можуть бути носіями прав і обов'язків, але їхню реалізацію здійснюють інші особи (опікуни).

Деліктоздатність фізичної особи залежить від осудності (здатності усвідомлювати свої дії і керувати ними) і досягнення визначеного віку.

Правосуб'єктність юридичної особи виникає з моменту його державної реєстрації і припиняється з його ліквідацією.

Юридичні особи – організації, у тому числі об'єднання громадян, підприємства, установи. Правоздатність і дієздатність юридичної особи виникають одночасно, з моменту державної реєстрації юридичної особи і припиняються з її ліквідацією. Ліквідація юридичної особи фіксується виключенням її з державного реєстру. Обсяг правоздатності і дієздатності юридичної особи більш вузький (тобто носить спеціальний характер). Вона вправі здійснювати тільки ті дії, що зафіксовані в її установчих документах. Наприклад, фабрика може виробляти тільки визначені види продукції і не вправі здійснювати функції банку, закладу освіти чи охорони здоров'я.

Ознаки юридичної особи:

1) організаційна єдність, тобто наявність назви, юридичної адреси, структури, керівництва. Назва, юридична адреса, задачі та структура юридичної особи закріплюються в установчих документах – статуті, установчому договорі, типовому положенні;

2) майнова відокремленість від засновників, держави, фізичних та інших юридичних осіб. Вона проявляється в наявності рухомого та нерухомого майна, що перебуває на балансі юридичної особи, рахунку у банку;

3) самостійна відповідальність. Юридична особа самостійно виконує свої обов'язки перед іншими учасниками правовідносин, відповідає по своїх боргах;

4) участь у правовідносинах від власного імені. Юридична особа управі від свого імені укладати договори, набувати майнові та немайнові права та обов'язки, виступати в суді як позивач та відповідач.

Різноманітність юридичних осіб дає можливість класифікувати їх за декількома підставами:

1) за відношенням до держави розрізняють державні та недержавні юридичні особи. Державні органи, підприємства та установи створюються для виконання функцій держави і в ході здійснення своїх повноважень можуть виступати в обороті як самостійні особи. Неприбуткові юридичні особи створюються і діють у сфері господарства, політики, духовній та освітній сфері (політичні партії, громадські організації, приватні підприємства, господарські товариства, профспілки, релігійні організації тощо);

2) за метою діяльності розрізняють прибуткові та неприбуткові юридичні особи. Прибуткові юридичні особи (підприємства, господарські товариства) створюються для підприємницької діяльності з метою отримання прибутку. Неприбуткові юридичні особи (політичні партії, громадські організації, благодійні фонди, державні та комунальні установи освіти та охорони здоров'я) здійснюють діяльність, не маючи на меті отримання прибутків.

Держава як суб'єкт права теж вступає у різного роду правовідносини: міжнародно-правові (наприклад, укладення договору з іншою державою), державно-правові (наприклад, парламентські вибори), цивільно-правові (наприклад, відносини по управлінню державною власністю), процесуально-правові (відносини при вирішенні юридичних справ у судовому порядку).

Органи місцевого самоврядування виступають як учасники правовідносин, будучи юридичними особами. Нарешті, в якості колективного суб'єкту права можуть виступати соціальні спільноти (народ, нація, етнічні групи). Наприклад, народ, беручи участь у референдумі, тим самим є учасником правовідносин, пов'язаних з правотворчістю або прийняття політичного рішення.

Правосуб'єктністю володіють як суб'єкти права, так і суб'єкти (учасники) правовідносин, що дає певні підстави для їхнього ототожнення. Але коректніше розмежовувати ці поняття.

По-перше, суб'єкти права є тільки потенційними учасниками правовідносин. По-друге, володіння правами і їхнє втілення в життя (реалізація) можливо і поза правовідносинами. По-третє, суб'єкт права може володіти лише однією з перерахованих характеристик, що складають правосуб'єктність, а саме – правоздатністю (дитина, недієздатна особа), – що є достатнім для володіння правами. Придбання прав і виконання юридичних обов'язків від імені таких осіб здійснюють їхні законні представники (батьки, усиновителі, опікуни).

Таким чином, суб'єкти права (від лат. *subjectus* – підлеглий) – це фізичні або юридичні особи, держава, соціальні спільноти, що здатні мати і здійснювати безпосередньо або через представника юридичні права та обов'язки. Суб'єкт правовідносин – це суб'єкт права, що є реальним учасником правовідносин. Інакше кажучи, поняття „суб'єкт права” і „суб'єкт правовідносин” співвідносяться як загальне та окреме явище.

Об'єктом прав (правовідносин) виступає реальне (матеріальне або нематеріальне) благо, із приводу якого суб'єкти вступають у правовідносини. Об'єкт, пов'язаний з інтересом уповноваженої сторони і є благом, що знаходиться в його розпорядженні й охороняється державою. Об'єктами правовідносин є соціальні цінності (блага), з приводу яких суб'єкти вступають у відносини. Традиційно розрізняють матеріальні і нематеріальні цінності.

Матеріальні цінності – це речі (рухоме і нерухоме майно), серед яких, залежно від їхнього соціального призначення, розрізняють засоби виробництва і предмети споживання.

Нематеріальні цінності – це особисті немайнові блага (життя, безпека, честь, гідність, ділова репутація особи), а також результати інтелектуальної діяльності (твори мистецтва, літературні твори, наукові відкриття та винаходи).

Те саме благо може бути об'єктом різноманітних правовідносин. Наприклад, створена скульптором статуя є об'єктом авторського права, об'єктом купівлі-продажу, якщо він виставляє її на

продаж, об'єктом права власності, якщо її хтось купить, об'єктом охорони культурних цінностей тощо.

Розрізняють юридичний і фактичний зміст правовідносини.

Юридичний зміст являє собою суб'єктивні права і юридичні обов'язки учасників правового відношення. Суб'єктивне право – передбачена правом лінія дозволеної поведінки особи. Юридичний обов'язок – передбачена правом лінія належної поведінки особи. Суб'єктивному праву одного учасника правовідносин відповідає юридичний обов'язок іншого учасника.

Фактичний зміст – конкретні дії учасників правовідносини, у яких реалізуються їхні права й обов'язки.

3. Поняття суб'єктивного права та юридичного обов'язку.

При всій нібито простоті понять «суб'єктивне право» і «юридичний обов'язок» їхній зміст і структура досить складні і неоднозначні. У більшості підручників суб'єктивне право визначається як міра можливої поведінки, а обов'язок – як міра необхідної поведінки. Однак можливість і необхідність – це категорії іншого, більш широкого, філософського порядку. Це з погляду логіки модальності алетичні, що відрізняються від модальностей деонтичних (нормативних: заборонене, дозволене тощо). Тільки останні відносяться до категорій права і моралі. Розходження зазначених модальностей є досить істотним. Наприклад, кожному дозволено з'їздити на Канарські острови, але не кожний має таку можливість. У той же час не кожна можливість може бути дозволеною. Те ж саме відноситься до належного і необхідного. Необхідність, як відзначали давньогрецькі мудреці, не підвладна богам. Те, що необхідно, робиться не в силу права, а в силу обставин, що викликають таку необхідність. Необхідність не пропонується правом. Не кожне належне є необхідним, і навпаки. Пити, їсти, дихати, спати – це необхідна, але не належна поведінка. Вона взагалі лежить за межами права. Комуś необхідно щось купити, укласти для цього договір, але це аж ніяк не є належним. Право особу до цього не

зобов'язує, хоча й дозволяє. У протилежній ситуації суб'єкт зобов'язаний (повинний) щось зробити, але необхідність змушує його зробити інше. Наприклад, суб'єкт повинний сплатити борг за договором позики, але необхідність примушує його до інших дій. Як говорили древні, необхідність не визнає законів.

Суб'єктивне право і юридичний обов'язок – не сама поведінка суб'єктів права, а лише те, що дозволено або те, що повинен здійснити суб'єкт. Тут цілком припустиме положення, при якому суб'єктивне право і юридичний обов'язок існують, але дій, вчинених відповідно до них, ще немає. Такі дії, що реалізують суб'єктивні права або обов'язки, є юридичними фактами, з ними зв'язані правовідносини.

Таким чином, суб'єктивне право – це обумовлена правом міра дозволеної поведінки. Юридичний обов'язок – це обумовлена правом міра належної поведінки. Суб'єктивне право та юридичний обов'язок є подібними за своїми витоками, адже й те, й інше обумовлене об'єктивним правом. Будучи елементами одних правовідносин, вони є взаємозалежними, обумовленими один одним. Разом з тим, слід мати на увазі, що й суб'єктивне право, й юридичний обов'язок можуть існувати та реалізовуватись поза правовими відносинами.

4. Структура суб'єктивного права та юридичного обов'язку.

Структура суб'єктивного права – це сукупність правомочностей носія суб'єктивного права. Вони включають:

1) право дії (право використання), тобто право на певну поведінку уповноваженої особи. Наприклад, особа, що володіє правом власності на річ, має можливість користуватися нею, продати, подарувати. Або обвинувачуваний, володіючи правом на захист, має можливість давати показання, заявляти клопотання, наводити різні доводи на свій захист тощо;

2) право вимоги, тобто право уповноваженої особи жадати від зобов'язаної особи певної поведінки, що впливає з її обов'язку;

3) право домагання, тобто право уповноваженої особи звернутися до державних органів за захистом своїх порушених прав (з позовною заявою до суду, зі скаргою в адміністративні органи тощо);

Юридичний обов'язок також має складну структуру:

1) зобов'язування дією, тобто обов'язок діяти певним чином або утриматися від дії. В одних випадках зобов'язана особа повинна утримуватися від здійснення визначених дій, наприклад не робити вчинків, що порушують право власника володіти, користуватися і розпоряджатися об'єктами власності (пасивний обов'язок); в інших випадках, навпаки, здійснювати певні активні дії з метою задоволення інтересів уповноваженої особи, наприклад сплатити наймодавцеві обумовлену договором суму за користування майном (активний обов'язок);

2) зобов'язування перетерпівання, тобто обов'язок перетерпіти встановлені обмеження та вимоги;

3) зобов'язування гарантування, тобто обов'язок забезпечити користування уповноваженій особі.

Порушення (невиконання) юридичного обов'язку пов'язано з виникненням охоронних правовідносин і настанням юридичної відповідальності, що складає зміст правоохоронних відносин. Обов'язок нести юридичну відповідальність інколи включають до структури юридичного обов'язку.

5. Суб'єктивне право та законний інтерес.

Поряд з суб'єктивним правом та юридичним обов'язком існує законний інтерес – ще один правовий засіб, за допомогою якого забезпечуються різноманітні потреби суб'єктів права. Законний інтерес – це різновид дозволу, що закріплений в об'єктивному праві або випливає з нього, але, на відміну від суб'єктивного права, йому не відповідає певний обов'язок іншого суб'єкту. Інакше кажучи, все, на що особа має право, їй дозволене, але не на все дозволене воно має право, а тільки на те, що забезпечене

встановленням відповідного обов'язку. Додержання суб'єктивних прав гарантовано необхідністю всіх інших суб'єктів нести відповідні обов'язки. Законний інтерес таких гарантій не має. Це дозвіл, який має характер правового прагнення.

Зміст законного інтересу полягає у дозволі користуватись певним соціальним благом та дозволі звернутись у разі потреби за захистом до держави або інших уповноважених організацій.

До видів законних інтересів можна віднести, наприклад, законні інтереси підприємця отримати великий прибуток, якомога швидше отримати ліцензію на певний вид діяльності, отримати кредит у банку. Сплачувати податки у відповідності зі своїми прибутками і не більше. Серед процесуальних законних інтересів можна вказати на інтереси третьої особи в цивільному процесу, інтереси заявника в окремому цивільному провадженні: щодо визнання особи померлою або безвісно відсутньою; щодо відновлення прав за втраченими документами тощо.

Як співвідносяться суб'єктивне право та законний інтерес? Законний інтерес, як правило, формальне закріплення одержує лише в нормах – принципах, між тим як суб'єктивне право закріплюється у конкретних правових нормах. Значну роль при захисті законного інтересу грає застосування аналогії, що у випадку із суб'єктивним правом узагалі неприпустимо. Тому ступінь матеріально-правової забезпеченості у законного інтересу є меншим, ніж у суб'єктивного права. Юридично законний інтерес захищається значно слабше, виключно за ініціативою свого носія.

Соціальний або особистий інтерес виражається в трьох основних формах: права людини, законні інтереси та суб'єктивні права. Деякими дослідниками висловлюється думка, що кожен наступний рівень (у тім порядку, у якому вони розташовані) виступає розгорнутою формою попереднього й у цьому змісті виростає з нього. Тобто права людини носять природний характер, законний інтерес базується на них і проявляється у принципах

права, а суб'єктивні права зафіксовані у конкретних правових нормах.

Законний інтерес виконує функції, недоступні ні суб'єктивному праву, ні правам людини. Лише він може проникнути в ті області суспільних відносин, що нечуттєві до правового регулювання суб'єктивними правами, не враховують специфіку індивідуальних життєвих відносин і ситуацій. У той же час законний інтерес не є і надто загальним дозволом, як права людини, що дозволяє йому виступати предметом захисту в судах.

6. Види суб'єктивних прав та юридичних обов'язків.

Суб'єктивні права є надзвичайно різноманітними за своєю природою та змістом. Зазвичай розміняють права людини та права громадянина. Права людини своїм джерелом мають природне, а права громадянина – позитивне право.

Права людини – це права, нерозривно зв'язані із самим існуванням людини: право на життя, на свободу у всіх її проявах, право на повагу людської гідності, на опір гнобленню.

Ці права невід'ємні, інакше кажучи, заборонене будь-яке посягання на ці права. Права людини можуть бути обмежені тільки в тій мері, у який це необхідно для захисту прав іншої людини. Права людини невідчужувані, іншими словами, людина сам не вправі від них відмовитися, тому що без цих прав він уже не є людиною. Права людини належать кожному індивідові, незалежно від приналежності до громадянства тієї або іншої країни, расової або національної приналежності. Кожна людина є носієм природних, породжених самою природою людини, прав.

Права громадянина – це права члена державно-організованого громадянського суспільства. Під правами громадянина розуміють, насамперед, можливість брати участь в управлінні суспільними і державними справами: право на об'єднання в партії і громадські організації, право обирати і бути обраним в органи державної влади й органи місцевого самоврядування.

Право на соціальний захист також в основному належить громадянам держави.

Цілісність і взаємозв'язок прав людини і громадянина виявляються в тім, що права громадянина представляють собою різновид прав людини (звичайно їхній іменують політичними правами людини). Звичайно права людини і громадянина фіксуються в одному нормативно-правовому акті.

У демократичному суспільстві взаємозв'язок і єдність прав і обов'язків виявляються через їхню взаємозумовленість, а також рівність основних прав і обов'язків. Взаємозв'язок і єдність прав і обов'язків є вираження узгодження інтересів особистості, держави, суспільства. Юридичні обов'язки людини і громадянина – це встановлені і гарантовані державним примусом вимоги до поведінки індивіда, офіційна міра належної поведінки.

Обов'язки можна підрозділити на:

1) природно – правові обов'язки. Це саме собою зрозумілі обов'язки кожної людини: дотримувати і виконувати закони, берегти навколишню природу і культурну спадщину людства, поважати права інших людей. Ці обов'язки випливають із принципів і положень природного права і закріплюються в законах;

2) позитивно – правові обов'язки. Це прямо встановлені державою юридичні вимоги держави до індивідів, що проживають або перебуває на його території. Наприклад, платити податки, збори і мита, виконувати військовий обов'язок і т.д.

Основні обов'язки звичайно закріплюються в конституціях і деталізуються в поточному законодавстві. Установлені конституціями обов'язку можуть відноситися одночасно до людини і громадянина, а можуть зобов'язувати тільки громадянина.

До першої групи відносяться обов'язки: дотримувати конституції і закони, платити податки. Всі особи, що живуть у країні, зобов'язані зберігати природу і навколишнє середовище, дбайливо відноситися до природних багатств.

У конституціях деяких держав встановлюються й обов'язку трудитися (Японія), піклується про загальне благо (Польща), виховувати дітей (Італія), піклуватися про своє здоров'я (Уругвай).

Обов'язок громадянина – захист батьківщини. У ряді держав існує загальний військовий обов'язок для громадян. Чоловіка визначеного віку, у деяких країнах (Ізраїлю) і жінки призиваються на певний строк на військову службу, і після закінчення звільняються в запас. Якщо переконання громадянина або його віроспо-відання суперечать несенню військової служби, вона може бути замінена альтернативною цивільною службою.

Там, де армія є професійною, іноді чоловіка відповідного віку в обов'язковому порядку призиваються на альтернативну службу (Франція). У деяких конституціях говориться про обов'язок громадянина бути вірними державі.

Громадянин зобов'язаний мати основне загальне утворення, у ряді країн він повинний брати участь у виборах (Італія, Бельгія). У мусульманських країнах існує обов'язок сплачувати закят – 5% – ний податок на доход для утримання бідних.

Належне виконання кожним індивідом своїх обов'язків є необхідною умовою і гарантією здійснення прав, воля і законних інтересів інших громадян, забезпечує інтереси держави і суспільства.

7. Передумови правовідносин. Юридичні факти.

Будь-які правовідносини можуть виникнути лише за наявності необхідних передумов. Розрізняють загальні (матеріальні) та спеціальні (юридичні) передумови виникнення правовідносин.

Загальні (матеріальні) передумови виникнення правовідносини включають:

1) наявність не менш двох учасників (людина не може вступити у відносини сам із собою);

2) об'єкт правовідносини – певні блага або інтереси (матеріальні, духовні), із приводу яких суб'єкти вступили у відносини один з одним.

Спеціальні (юридичні) передумови виникнення правовідносин:

- 1) норма права, котра, регулюючи суспільні відносини, надає ним вигляд правового відношення. Без юридичної норми відносини не мають правового характеру;
- 2) правосуб'єктність учасників правовідносин;
- 3) юридичний факт (фактичний склад).

Юридичний факт – це конкретні життєві обставини, з якими норми права зв'язують виникнення, зміна або припинення правовідносин. Разом з тим слід зазначити, що роль юридичних фактів не вичерпується виникненням, зміною і припиненням правовідносин. Наприклад, народження людини, утворення громадської організації породжують не власне правовідносини, а правоздатність, правосуб'єктність, суб'єктивні права. Саме тому варто прислухатися до точки зору ряду вчених, що визначають юридичний факт більш широко – як обставини, з якими право зв'язує настання визначених юридичних наслідків.

У цілому, на думку В.Б.Ісакова, юридичні факти є самостійною ланкою в механізмі правового регулювання.

Ознаки юридичних фактів:

- 1) конкретність та індивідуальність. Юридичний факт являє собою унікальне (неповторне) явище дійсності, що існує у визначеній точці простору й у визначений момент часу, як правило, зв'язаний з конкретними суб'єктами (наприклад, факт реєстрації шлюбу);
- 2) соціальна змістовність. Події та дії, що не мають значення або зв'язку із соціальною дійсністю, не мають і юридичного значення (наприклад, такі явища природи – світанок, танення снігу);
- 3) об'єктивований вираз. Думки, почуття, бажання людини не є юридичними фактами;
- 4) прямий або непрямий зв'язок із правом. Юридичні факти, як правило, точно або в загальному виді відбиті в гіпотезах правових норм;

5) причинний зв'язок із правовими наслідками. У цьому полягає зміст поняття юридичного факту. Юридичний факт викликає, змінює, припиняє правові відносини або анулює юридичні факти, що раніше виникли.

Юридичні факти різноманітні, адже вони у відомій мері відбивають дивне різноманіття людського життя.

За вольовою ознакою юридичні факти поділяють на події та дії.

Події – факти, що не залежать від волі людини. До них відносяться дії сил природи, народження і смерть людини, витікання термінів.

Дії – факти, що залежать від волі людини. Юридичні факти-дії – найбільш значимий для буття права вид юридичних фактів. Власне, заради них здійснюється все правове регулювання. Особливим різновидом дій визнаються факти-стани – триваючі дії (наприклад, стан у шлюбі, стан у громадянстві).

Дії, у свою чергу, підрозділяються на правомірні і неправомірні.

Правомірні дії поділяють на групи: юридичні акти і юридичні вчинки. Юридичні акти – це правомірні дії дієздатної особи, що мають ціль досягти якогось правового результату (договір, заповіт, судове рішення). Юридичні вчинки – це дії, що викликали юридичні наслідки, незалежно від волі особи людини, що їх вчинила (знахідка скарбу, створення літературного або художнього твору, наукове відкриття). Такі дії визнаються юридично значимими навіть у тому випадку, коли вони зроблені недієздатною особою.

Інші класифікації правомірних дій:

- 1) за суб'єктом – дії індивідів, юридичних осіб, держав, міжнародних організацій;
- 2) за галузевою ознакою – конституційні, цивільно-правові, процесуальні, трудові і т.д.;
- 3) за способом здійснення – особисто, через представника;
- 4) за способом вираження – документ, усна заява, мовчання, жест;

5) по характері юридичних наслідків – правоутворюючі, правозмінюючі, правоприпиняючі.

Неправомірні дії (правопорушення) розділяються на наступні групи:

1) за ступенем суспільної небезпеки – на проступки і злочини. П.М.Рабинович розрізняє також винні і невинні неправомірні дії (правові аномалії);

2) за суб'єктом – на правопорушення індивідів, юридичних осіб і держав;

3) за об'єктом – посягання на особистість, власність, суспільну безпеку і суспільний порядок і т.д.;

4) за видами юридичної відповідальності – кримінальні, адміністративні, цивільно-правові, дисциплінарні, конституційні, міжнародно-правові;

5) за формою вини – умисні і необережні.

Сукупність юридичних фактів, необхідних для настання правових наслідків, передбачених нормою права, називається фактичним (юридичним) складом. Фактичний склад – це система юридичних фактів, які у сукупності тягнуть за собою правовий наслідок – виникнення, зміну, припинення правовідносин. Які системні властивості він має?

1) фактичному складові властива розчленованість на окремі, відносно самостійні елементи. Юридичний факт – це саме елемент фактичного складу, а не просто його частина. Елемент відрізняється від частини по внутрішній і зовнішній ознаці. З внутрішньої сторони елементи являють собою єдине, завершене, внутрішнє цільне утворення. З зовнішньої сторони для елемента характерна відносна незалежність від системи, визначена функціональна самостійність. Юридичний факт має і внутрішні, і зовнішні властивості елементу системи. Як фактові дійсності йому властиві єдність та внутрішня цілісність. Функціональна самостійність юридичного факту виражається в тім, що ті самі юридичні факти можуть використовуватися в різних складах;

2) для фактичного складу характерна не тільки розчленованість на елементи, але й особливий спосіб зв'язку між ними. Найбільш важлива відмінність системи від конгломерату складається саме в способі зв'язку елементів. Конгломерат – об'єднання елементів, не зв'язаних або майже не зв'язаних один з одним. На відміну від цього, у системі передбачається тісний зв'язок і взаємодія елементів. Між елементами фактичного складу мають місце зв'язку двоякого характеру: вони включені в систему матеріальних відносин і як усі явища дійсності знаходяться у взаємозв'язку і взаємодії. Ці ж самі елементи зв'язані між собою юридичними відносинами, іноді досить складними. Елементом фактичного складу, таким образом, властивий специфічний системний спосіб зв'язку;

3) спосіб зв'язку елементів визначає функціонування фактичного складу як складної системи. У деяких випадках процес розвитку фактичного складу супроводжується досить складною взаємодією матеріальних і юридичних відносин. Юридичний зв'язок спонукає до розвитку фактичну основу складу, а нагромадження чергового факту волоче подальше розгортання юридичних зв'язків;

4) як система фактичний склад має нову інтегральну якість, не властиву його елементам. Такою якістю є правовий наслідок. Лише всі елементи складу разом, у системі, мають правовий наслідок. Жоден елемент окремо такою властивістю не володіє;

5) фактичний склад виступає як елемент більш широкої системи юридичних фактів – у масштабі інституту, галузі і всього права в цілому.

Фактичні склади поділяються на прості і складні.

Прості фактичні склади включають факти, відбиті в правових нормах однієї галузевої приналежності (наприклад, усі факти, необхідні для реєстрації шлюбу, відносяться до сімейного права). Складні фактичні склади включають факти, відбиті в правових нормах різної галузевої приналежності (наприклад, для винесення постанови про провадження обшуку необхідні факти, що

відносяться до кримінального і кримінально-процесуального законодавства).

Фактичні склади слід відрізнити від утворень іншого характеру – складних юридичних фактів і юридичних (фактичних) конструкцій. Головна відмінність фактичного складу від складного юридичного факту полягає в тому, що склад – це система юридичних фактів, а складний юридичний факт – система ознак факту (склад правопорушення).

Контрольні запитання для перевірки досягнення результатів навчання:

1. Виокремити структурні елементи правовідносин та охарактеризуйте їх.
2. Що таке суб'єктивне право та юридичний обов'язок.
3. Як співвідноситься поняття суб'єктивне право та законний інтерес.
4. Що таке юридичний факт та які є його різновиди.

Лекція № 8

Тема

Правосвідомість та правова культура

Мета лекції

Розібрати поняття і структуру правосвідомості та правової культури. Виокремити види та рівні правосвідомості. Проаналізувати деформацію правосвідомості. Вивчити правову соціалізацію як процесу становлення правової свідомості. Розібрати поняття професійної правосвідомості та правової культури.

Результати навчання

Після лекції здобувач вищої освіти буде (спроможний): знати поняття, структуру, види і функції правосвідомості; здатний

аналізувати причини та види деформацій правосвідомості; демонструвати знання структури правової культури суспільства та правової культури особи; мати уяву про правовий менталітет; розуміти вплив правового виховання на формування правосвідомості та правової культури.

Глосарій термінів

Буденна правосвідомість – рівень знання в загальних рисах окремих принципів права, а також поєднання правових поглядів з моральними, етичними настановами.

Індивідуальна правосвідомість – сукупність правових поглядів, почуттів, настроїв і переконань конкретного індивіда.

Правова ідеологія – це ідеї, теорії, погляди, що відбивають і оцінюють правову реальність.

Правова культура – це якісний правовий стан особистості і суспільства, що включає всі позитивні компоненти правової діяльності.

Правова психологія – це переживання, почуття, настрої, звички, стереотипи, що виникають у людей у зв'язку з правовими нормами та практикою їх реалізації, які виражені відчуттям справедливості, повага до прав і свобод людини, нетерпиме ставлення або, навпаки, байдужість до беззаконня, страх перед відповідальністю, емоційна реакція на правові явища.

Правове виховання – це постійний вплив на людину і суспільство з метою формування в них правової культури.

Правосвідомість – це сукупність ідей, поглядів, уявлень, почуттів, оцінок та установок, що виражають ставлення людей та соціальних спільнот до чинного, минулого та бажаного права.

Професійна правосвідомість – рівень спеціалізованих, конкретизованих знання про принципи права, чинне законодавство, та вміння і навичками його застосування.

Свідомість – це форма відбиття навколишнього світу, яка виявляється у ставленні людини до світу, включаючи ставлення до себе та інших людей.

Основна література

1. Загальна теорія права: підручник / О. В. Петришин, Д. В. Лук'янов, С. І. Максимов, В. С. Смородинський та ін. ; за ред. О. В. Петришина. Харків: Право, 2020. 568 с.
2. Крестовська Н. М., Матвеева Л. Г. Теорія держави і права: Підручник. Практикум. Тести. К.: Юрінком Інтер, 2019. 584 с.
3. Загальна теорія права: підручник / за заг. ред. М. І. Козюбри. Київ: Ваіте, 2015. 392 с. URL:<https://www.osce.org/uk/ukraine/283756?download=true>.
4. Загальна теорія держави і права: [Підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів] / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.; За ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М. В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О. В. Петришина. – Харків: Право, 2009. – 584 с.
5. Крестовська Н. М. Теорія держави і права: Елементарний курс : навчальний посібник / Н. М. Крестовська, Л. Г. Матвеева. Х. : Одісей, 2007. 432 с.
6. Загальнотеоретична юриспруденція: навчальний курс / За ред. Ю. М. Оборотова. О. : Фенікс, 2011. 432 с.
7. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави: навч. посіб. 10-те вид., допов. Львів: Край, 2009. 224 с.
8. Теорія держави і права: Академічний курс : підручник / за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. К. : Юрінком Інтер, 2006. 688 с.

Додаткова література

1. Скуріхін С. М. Морфологія і динаміка правової культури : навч. посіб. Одеса : Фенікс, 2020. 314 с.
2. Скуріхін С. М. Співвідношення правового виховання і стихійної правової соціалізації. *Lex Portus*. 2018. №6. С. 64–75.
3. Ковальська В. Місце і роль професійної правосвідомості у різних видах юридичної діяльності. *Підприємництво, господарство і право*. 12/2016. URL: <http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2016/12/39.pdf>

4. Крижановський А. Ф. Компетентна правова свідомість: до постановки проблеми. *Актуальні проблеми держави і права* : зб. наук. праць. 2001. № 11. С. 34–38.
5. Правове виховання в сучасній Україні : монографія / А. П. Гетьман, Л. М. Герасіна, О. Г. Данильян та ін.; за ред. В. Я. Тація, А. П. Гетьмана, О. Г. Данильяна. Х.: Право, 2010. 368 с.
6. Пампура М.В. Деформації правової свідомості в суспільстві, що трансформується. *Право і безпека*. 2016. №4 (63). URL: <https://dspace.univd.edu.ua/xmlui/handle/123456789/1686>
7. Сидоренко О.О., Кухарчук А.В., Ткаченко О.Р. Правова культура: поняття, склад та її стан в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. №4/2021. URL: http://www.lsej.org.ua/4_2021/15.pdf
8. Підлісний Є. Правова культура суспільства, особистості та соціальної групи. *Науковий вісник МНУ імені В.О. Сухомлинського*. 2018. №3 (62) Том 2. URL: <http://mdu.edu.ua/wp-content/uploads/ped-visnik-62-2018-2-45.pdf>
9. Парута О. Правова соціалізація особи як об'єкт теоретично-правового дослідження. 2018. URL: <https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2019/jan/15411/8.pdf>
10. Заєць А. С. Форми правового виховання в сучасній Україні: теоретико-правовий аналіз *Актуальні проблеми держави і права* : зб. наук. пр. / редкол.: В. В. Завальнюк (голов. ред.) [та ін.] ; відп. за вип. М. В. Афанасьєва. – Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2016. – Вип. 76. – С. 85-91.
11. Пільгун Н. В., Кириченко В. В. Деформація правосвідомості в Україні та шляхи її подолання. 2019. URL: <http://www.spilnota.net.ua/ua/article/id-2801/>
12. Базарник М. В. Сучасний стан досліджень професійної правосвідомості судді. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права*. Серія економічна. Серія юридична. 29/2021.

План

1. Поняття та структура правосвідомості.
2. Правосвідомість і право: спільне та відмінне.
3. Рівні та види правосвідомості.
4. Правова культура: поняття, структура, види.
5. Правова соціалізація і правове виховання.
6. Поняття та види деформації правосвідомості.

Основний зміст

1. Поняття та структура правосвідомості.

Правосвідомість – це сукупність ідей, поглядів, уявлень, почуттів, оцінок та установок, що виражають ставлення людей та соціальних спільнот до чинного, минулого та бажаного права. Будучи однією з форм суспільної свідомості поряд з мораллю, релігією, мистецтвом, наукою, правосвідомість виступає як спосіб духовного пізнання дійсності.

Правосвідомість є одним з різновидів суспільної свідомості, тобто вона відображає правову дійсність. Об'єктом пізнання правосвідомості зазвичай є чинне право в усій багатоманітності його виявів. Разом з тим вона може містити в собі оцінку права минулого або формувати уявлення про право бажане, майбутнє.

Носіями правосвідомості є різні суб'єкти права: особистість, громадські об'єднання, політичні партії, державні органи і їх посадові особи, юристи-науковці, юристи-практики, суспільство в цілому.

Правосвідомість слугує саморегулятором поведінки людей і надає їй цілеспрямованого характеру. Вона орієнтує суб'єктів права в різних правових ситуаціях, дозволяє зробити правомірний вибір, приймати юридичне значущі рішення.

Правосвідомість знаходить свій вираз на всіх стадіях механізму правового регулювання, впливає на функціонування практично кожного елементу правової системи.

Правосвідомість є одним з найважливіших чинників розвитку права та праворозуміння. Право, яке формується як суспільний компроміс, не може бути досконалим. У ньому неминуче виникають певні прогалини, внутрішні суперечності. Аналіз, оцінка права і практики його застосування дозволяє виявити існуючі недоліки.

За своїм змістом правосвідомість є складним системним правовим явищем. Її компоненти структурно об'єднуються у два відносно автономні утворення – правову психологію і правову ідеологію.

Правова психологія – це переживання, почуття, настрої, звички, стереотипи, що виникають у людей у зв'язку з правовими нормами та практикою їх реалізації. Правова психологія відповідає емпіричному, буденному рівневі суспільної свідомості. Вона являє собою стихійний шар правової свідомості. Так, проявами правової психології є відчуття справедливості, повага до прав і свобод людини, нетерпиме ставлення або, навпаки, байдужість до беззаконня, страх перед відповідальністю, емоційна реакція на правові явища. Правова психологія, поряд з раціональними елементами, містить елементи несвідомого і підсвідомого (інтуїція, афект, звичка, паніка тощо). Ірраціональний компонент правової психології може активно впливати на формування як правомірної, так і протиправної поведінки.

Помилково було б оцінювати цю складову правової свідомості як щось другорядне. Ігнорування правової психології може призвести до гальмування або навіть провалу правової політики у певній галузі. Прикладом такого нехтування є антиалкогольна кампанія в останні роки існування СРСР.

Правова ідеологія – це ідеї, теорії, погляди, що відбивають і оцінюють правову реальність. Це більш глибоке осмислення суб'єктами правових явищ, що характеризує більш раціональний рівень правових оцінок. Для правової ідеології характерне цілеспрямоване наукове, в тому числі філософське, осмис-

лення права не на рівні його окремих проявів, а як цілісного явища, яке має свою власну цінність. Прикладом правової ідеології є вчення природно-правової, позитивістської, класової та інших шкіл права. У правовій ідеології можуть відбиватися інтереси великих соціальних спільнот (класів, професійних, релігійних, етнічних груп), хоча конкретна правова теорія або концепція завжди формулюється безпосередньо тим чи іншим мислителем.

До формування правової ідеології в демократичній, правовій державі висуваються певні вимоги, а саме: визнання пріоритету загальнолюдських цінностей; критичне сприйняття вітчизняного і зарубіжного правового досвіду; вивчення нових поглядів та підходів до правових явищ; раціональне поєднання інтересів особи, суспільства і держави; толерантність і прагнення до соціального та політичного компромісу.

Правова ідеологія – головний елемент у структурі правосвідомості. Відмінність правової ідеології від правової психології полягає в наступному. Правова психологія має переважно емоційний, поверховий характер, складається стихійно, переважно на основі повсякденного досвіду людей. Правова ідеологія є, передусім, системою знань, вона прагне дійти до виявлення сутності, змісту, закономірностей права та правової реальності й представити ці знання у вигляді певної догми. Вона складається на основі досліджень нормативно-правового матеріалу, наукової та навчальної юридичної літератури.

Правова психологія та правова ідеологія тісно взаємопов'язані. Правова психологія є тим необхідним тлом, на якому складаються правові погляди, ідеї, теорії.

Правова свідомість виконує ряд основних функцій, до яких передусім належать гносеологічна, оцінна і регулятивна.

Гносеологічна (пізнавальна) функція передбачає накопичення знань про право, його сприйняття, подальше осмислення різних правових явищ, всієї правової дійсності.

Регулятивна функція реалізується через систему мотивів, ціннісних орієнтацій, правових установок, які виступають специфічним регулятором (внутрішнім регулятором) поведінки людей. Особливу роль у здійсненні цієї функції відіграють правові установки, які свідчать про готовність, схильність особи до правомірної чи неправомірної поведінки.

Оцінна функція передбачає оцінку правових явищ: правової поведінки людей (в тому числі – власної поведінки), правових норм, правозастосовних органів та їх діяльності. Норми, які захищають і охороняють інтереси людини, сприяють їх реалізації, отримують, як правило, схвалення, позитивну оцінку. Недосконалі норми, з суттєвими прогалинами, суперечностями, що здатні порушувати права і свободи людини, сприймаються негативно. Вони можуть піддаватися конструктивній критиці (аж до внесення пропозицій щодо удосконалення змісту таких норм) або деструктивній критиці (заперечення права, його зневага, протидія ефективному функціонуванню механізму правового регулювання).

2. Правосвідомість і право: спільне та відмінне.

Правосвідомість є одвічним супутником права. Тому їм притаманні окремі спільні риси: вони входять до єдиної правової системи; виконують нормативні функції; регулюють суспільні відносини; обумовлюються одними соціально-економічними, політичними, ідеологічними, культурними та іншими факторами.

Разом з тим правосвідомість і право мають відносно автономний характер. Так, право завжди є об'єктивним утворенням, системою норм, втілених у відповідних формах (джерелах) права. Правосвідомість завжди є суб'єктивним явищем, зміст якої становлять: правові ідеї, уявлення, почуття, ставлення людей до права.

Істотно різняться ці категорії й за характером своєї структури. Право носить системно-структурний (галузі, підгалузі, інститути), а правосвідомість – системно-стохастичний характер, тобто є системою незбалансованою, з елементами хаосу.

Різняться право і правосвідомість і механізмами своєї дії. Механізм дії правового регулювання є зовнішнім щодо людини. Він втілений у складному інституційному юридичному інструментарії (норми права, суб'єктивні права і обов'язки, правові акти та ін.) і передбачає в деяких випадках застосування державного примусу. Правосвідомість свою регулятивну функцію здійснює внутрішнім шляхом – через усвідомлення людиною обов'язковості юридичних норм.

Право і правосвідомість посідають кожне своє місце в правовій системі суспільства. Право – це нормативний елемент правової системи. На відміну від нього правосвідомість, як духовне утворення, пронизує не тільки всі форми, стадії механізму правового регулювання, а й елементи правової системи.

Право і правосвідомість різняться і за часом своєї дії. Час дії права визначає його творець. Правосвідомість безмежна в часі. Вона існує поряд з чинним правом, охоплює минуле і майбутнє право і має здатність впливати на процеси правотворчості і правореалізації.

Право і правосвідомість перебувають у тісному взаємозв'язку, зміст якого становить їх взаємозалежність. З одного боку, правосвідомість у своєму розвитку залежить від права, є похідною від нього. З іншого боку, правосвідомість теж впливає на право. Усі потреби суспільства, перш ніж набути нормативного закріплення, стають предметом правосвідомості, передусім суб'єктів правотворчих повноважень.

Правосвідомість впливає на правоутворення шляхом наукового прогнозування розвитку права. Таку роль відіграють: наукові публікації з обґрунтуванням необхідності прийняття або скасування законів, внесення змін до законодавства; програмні заяви політичних партій, виборчих блоків відносно свого бачення розвитку галузей права; висловлювання державних і політичних діячів з таких же питань.

Важливою формою впливу правосвідомості на правоутворення і законотворчість є розробка концепцій окремих законів, інших

нормативно-правових актів. Визначення в концепції мети та завдань правового регулювання, теоретичний виклад конкретних шляхів регулювання суспільних відносин дають можливість суб'єкту правотворчих повноважень заздалегідь вивчити питання про доцільність прийняття окремих приписів, нормативно-правових актів, спрогнозувати ефективність їх регулятивного потенціалу і прийняти рішення про їх розробку або відкласти її на майбутнє.

У процесі правореалізації правосвідомість відіграє не менш важливу роль, аніж у правотворчості. Правосвідомість орієнтує суб'єктів права на добровільне виконання і додержання норм права, на недопущення зловживання правом при його використанні. У процесі правозастосування специфічну роль відіграє професійна правосвідомість. Кожна посадова особа зобов'язана знати зміст норм права, вміти застосовувати правила тлумачення, бути переконаними у справедливості і законності тих рішень, які вони приймають. Не випадково норми кримінально-процесуального, цивільного процесуального кодексів прямо приписують суддям оцінювати докази, виносити рішення, керуючись і нормою права, і своїм внутрішнім переконанням. Професійна свідомість відіграє вирішальну роль при подоланні прогалин у праві.

3. Рівні та види правосвідомості.

Усвідомленню сутності правосвідомості сприяють проведені за різними критеріями класифікації. Так, з точки зору глибини відображення правової дійсності вирізняють три рівні правосвідомості.

Буденна (емпірична) правосвідомість – це найпоширеніший рівень правової свідомості, який формується на основі повсякденного правового досвіду людей та уривчастих, несистематизованих правових знань. В її структурі домінує правова психологія. Для людей з таким рівнем правосвідомості характерне знання

в загальних рисах окремих принципів права, а також поєднання правових поглядів з моральними, етичними настановами.

Професійна правосвідомість властива юристам-професіоналам. Вона формується внаслідок отримання спеціальної професійної (юридичної) підготовки, а також під час роботи в юридичній сфері (в правоохоронних органах, суді, адвокатурі, нотаріаті тощо). Рівень правової підготовки має вирішальне значення. Він є вищим за рівень знань пересічного законослухняного громадянина.

Носії професійної правосвідомості, як правило, не лише володіють спеціалізованими, конкретизованими знаннями чинного законодавства, але й вмінням, навичками його застосування. Разом з тим слід зазначити, що професійній правосвідомості, внаслідок певної спеціалізації юристів, властивий диференційований характер. Тому рівень и зміст правосвідомості судді, наприклад, відрізняється від рівня та змісту правосвідомості юрисконсульта або адвоката.

Наукова, теоретична правосвідомість у цілому властива науковцям, викладачам вищих навчальних закладів юридичного профілю, які займаються теоретичною розробкою загальних або галузевих правових проблем. На відміну від професійної наукова правосвідомість передбачає не лише наявність юридичної освіти, але й уміння оперувати правовими категоріями, принципами, теоріями, концепціями, здійснювати широкі і глибокі узагальнення правового матеріалу, тобто має систематизований, комплексний характер. У науковій правосвідомості правова ідеологія безумовно превалює над правовою психологією.

За носіями (суб'єктами) правосвідомості розрізняють індивідуальну, групову, суспільну правосвідомість. Разом з тим зазначимо, що суспільна і групова правосвідомість не існують поза індивідуальною.

Індивідуальна правосвідомість – сукупність правових поглядів, почуттів, настроїв і переконань конкретного індивіда. Вона

формується під впливом індивідуальних обставин життя, зовнішнього середовища і залежить від рівня правової освіти особи.

Групова правосвідомість відбиває ставлення до права, його оцінку з боку соціальних спільнот (класів, професійних груп, місцевих територіальних громад, політичних партій, громадських організацій тощо). На процес її формування впливає спільність інтересів, традицій, умов життя, а також авторитет лідера групи. Діапазон відмінностей правосвідомості різних груп може бути надзвичайно широким: від можливості створювати тимчасові союзи для досягнення спільної мети (наприклад, передвиборчі блоки або утворення парламентської більшості з представників різних фракцій) до прямого протистояння між ними.

Суспільна правосвідомість властива великим соціальним спільнотам (населенню країни, окремого регіону, певному етносу). Вона містить найбільш поширені та узагальнені оцінки права та правової реальності. Наприклад, для суспільної правосвідомості пострадянських країн властиві ознаки підміни правосвідомості етичними поглядами, поширення правового нігілізму, зневажливе ставлення до права і закону.

Особливе місце займає професійна правосвідомість (правова свідомість юриста). Вона містить у собі структурні елементи, властиві всім індивідам. Однак специфіка виконуваних задач, прав і обов'язків накладає своєрідний відбиток на правосвідомість юриста. Її зміст включає наступні елементи:

- 1) система теоретичних правових знань, виражених у юридичних принципах, нормах і категоріях, у знанні основних тенденцій і закономірностей державно-правової дійсності;
- 2) згода (солідарність) із правовими розпорядженнями, розуміння корисності, необхідності і справедливості застосування правових законів;
- 3) уміння і навички правильного застосування права;
- 4) осуд протиправного поведіння, різка й активно негативна реакція на злочинність, оцінка її як серйозного соціального зла;

5) переконання в необхідності дотримуватися законності під час виконання службових обов'язків.

4. Правова культура: поняття, структура, види.

З правовою свідомістю нерозривно пов'язаний такий феномен, як правова культура, що є складовою духовного багатства суспільства.

Правова культура – це якісний правовий стан особистості і суспільства, що включає всі позитивні компоненти правової діяльності. Правова культура тісно зв'язана з правосвідомістю, спирається на неї. Але вона ширше, ніж правосвідомість, тому що містить у собі не тільки психологічні та ідеологічні її елементи, але й юридично значиму поведінку.

У залежності від носія правової культури розрізняють: 1) правову культуру особистості; 2) правову культуру суспільства.

Правова культура особистості – це знання і розуміння індивідуумом права, а також його дії відповідно до нього.

Структура правової культури особистості складається з наступних елементів:

1) ідеологічний елемент – знання і розуміння права, здатність особи тлумачити зміст норм права, визначати мету видання певного нормативно-правового акта, сферу його дії; вміння особи використовувати у практичній діяльності правові знання, реалізовувати і захищати свої суб'єктивні права і законні інтереси, виконувати юридичні обов'язки;

2) психологічний елемент – повага особи до права, заснована на особистій переконаності в його ефективності як засобу регулювання суспільних відносин. Така повага повинна мати місце навіть у разі несхвалення людиною окремих правових приписів;

3) поведінковий елемент – звичка вчиняти свої дії відповідно до приписів правових норм; висока правова активність особи у сприянні реалізації правових приписів, розуміння нею необхідності протидіяти правопорушенням.

Не кожного індивіда, який знає і розуміє юридичні норми, можна вважати правокультурною людиною. Таким є тільки той, у кого знання юридичних правил сполучаться з потребою дотримання їхніх розпоряджень, хто у своїй діяльності їм слідує. Правова культура особистості означає правову освіченість людини, включаючи правосвідомість, уміння і навички користуватися правом, підпорядкування своєї поведінки вимогам юридичних норм.

Правова культура суспільства – це рівень правосвідомості і правової активності суспільства, ступінь прогресивності діючих у ньому юридичних норм і юридичної діяльності.

Структура правової культури суспільства складається з наступних елементів:

- 1) рівень правосвідомості і правової активності суспільства;
- 2) ступінь прогресивності юридичних норм (рівень розвитку права, культура юридичних текстів і т.п.);
- 3) ступінь прогресивності юридичної діяльності (культура правотворческой, правоприменительной і правоохоронної діяльності).

Правова культура суспільства є складовою частиною і найважливішою передумовою існування демократичної правової держави.

Професійна правова культура (правова культура юриста) передбачає глибоке знання системи права і законодавства, переконаність у необхідності їхнього дотримання, уміння користуватися всією сукупністю правових засобів під час виконання службових обов'язків.

Система вимог до правової культури юриста включає:

- 1) засвоєння гуманістичних принципів моралі, уміння ними керуватися на практиці;
- 2) знання політичної стратегії і тактики держави, провідних політичних партій і рухів, уміння користуватися інструментарієм політичної діяльності і бути політично активним;

3) знання психічного складу особистості, уміння користуватися психодіагностикою у ході рішення юридичної справи;

4) дотримання службового етикету, культури мови спілкування і зовнішнього вигляду, естетики документів.

Правова культура юриста визначається не тільки науковими знаннями про сутність, характер і взаємодію правових явищ узагалі, механізмі правового регулювання, правовому полі держави, його окремих напрямків. Вона включає критичне творче осмислення правових норм, законів, правових явищ з погляду їхнього гуманістичного, демократичного і морального змісту.

У правову культуру юриста входить знання державної мови України, особливостей етнічної культури і національних традицій того регіону, де він здійснює професійну діяльність.

У цілому, професійна правова культура повинна бути більш високою, ніж правова культура непрофесіоналів.

5. Правова соціалізація і правове виховання.

Правове виховання – це постійний вплив на людину і суспільство з метою формування в них правової культури. Суб'єктами правового виховання виступають як інститути держави, так і інститути громадянського суспільства: сім'я, трудові колективи, об'єднання громадян, навчальні заклади, ЗМІ, політичні діячі, викладачі, журналісти тощо.

Форми правового виховання:

1) правове навчання – полягає у передачі та засвоєнні правових знань у школі та інших навчальних закладах. Ця форма є найбільш ефективною і результативною, оскільки вона надає індивідові систему правових знань;

2) правова пропаганда – полягає в поширенні правових ідей і правових вимог серед населення за допомогою ЗМІ (преса, телебачення, радіомовлення, Інтернет). Ця форма правового виховання приваблює своїми широкими можливостями – вона доступна практично необмеженому колу індивідів;

3) юридична практика – сприяє передачі юридичної інформації, знань за допомогою участі людей у процесі правореалізації та правозастосовної діяльності. Юридичні дії, здійснювані індивідом самостійно, виконання рішень правозастосовного органу сприяють закріпленню наявних у нього знань права і набуттю правових умінь і навичок;

4) самовиховання – пов'язане з особистим досвідом, самоосвітою, власним аналізом правових явищ. Без самовиховання не може бути ефективною жодна з форм правового виховання. Тільки власні зусилля по придбанню правових знань, міркування про правову дійсність сприяють виробленню справжньої правової культури особистості.

Методи правового виховання – це сукупність прийомів і способів, за допомогою яких здобуваються правові знання, уміння і навички, формується повага до права і соціальних цінностей, що воно охороняє. Основні методи правового виховання – переконання, заохочення, позитивний приклад, примус і покарання.

З поняттям «правове виховання» пов'язане поняття «правова соціалізація». Правова соціалізація – це засвоєння новим поколінням людей принципів, норм, установок, цінностей права, що забезпечують адаптацію особистості до існуючих правових цінностей, законодавства і практиці його застосування.

У сучасних державах процес правової соціалізації спирається на продуману систему залучення особистості до права. Формування правової культури особистості, її правової активності забезпечується всім комплексом інститутів соціалізації: від родини і школи, до політичних партій і держави.

Первинна правова соціалізація, тобто засвоєння правових цінностей і норм у дитинстві не залишається раз і назавжди даною. Вона розвертається при вторинній правовій соціалізації (соціалізація в отроцтві). Особистість може бути піддана до зміни правових орієнтації вже в зрілому віці, оскільки в наш час правові цінності і норми багато в чому втрачають не тільки стан непорушності, але і стабільності.

Розрізняють три види правової соціалізації:

1) за допомогою навчання – полягає в придбанні елементарних правових знань і засвоєнні відповідних норм. Тут найбільше активно себе виявляє держава, починаючи з закріплення в законодавстві відповідних норм, утворення державних інститутів до створення розгалуженої системи юридичного утворення й освіти.

2) шляхом передачі досвіду – відбувається в результаті осмислення власних помилок і подій свого досвіду, а також життєвого досвіду оточуючих людей;

3) «символічна» соціалізація – ґрунтується на власних абстрактних представленнях людини про право, державу, країну, нації.

Правова соціалізація визначається багатьма факторами: психологічними, економічними, політичними, релігійними, культурними. Кожна цивілізація несе із собою специфічні риси соціалізації взагалі і правової соціалізації зокрема.

6. Поняття та види деформації правосвідомості.

Деформація правосвідомості – це перекручене представлення про цінності права. Існує кілька різновидів деформацій правосвідомості, найбільш небезпечної з яких є правовий нігілізм.

Правовий нігілізм – це деформація правосвідомості, для якої характерним є негативне ставлення до права, закону і правових форм організації суспільних відносин. Носієм правового нігілізму може виступати особистість, соціальна група, суспільство в цілому.

Правовий нігілізм є продуктом дії багатьох об'єктивних і суб'єктивних факторів:

1) історичні традиції. В Україні, як і інших пострадянських країнах, правовий нігілізм має глибокі історичні корені. Протягом багатьох століть право і закон служили інтересам влади, а не суспільства й особистості, недарма склалася приказка: «Закон що дишло, куди повернеш, туди й вийшло». Негативне ставлення до права, його другорядність у порівнянні з мораллю і релігією було досить характерним як для української, так і для

радянської інтелектуальної еліти. Свою лепту у зміцнення нігілістичного ставлення до права принесла епоха засилля партійно-комуністичної ідеології;

2) кризовий стан суспільства. Було б наївним очікувати поваги до права і закону в умовах наростаючої бідності, соціального розшарування українського (і всього пострадянського) суспільства і правової незахищеності більшості населення;

3) відсутність справжньої демократії в системі та функціонуванні державної влади. Властолюбство і некомпетентність бюрократії, нестабільність влади, чиновницька тяганина, корупція, що проникнула в усі шпарини державного механізму, та інші негативні явища сучасної державності підривають авторитет навіть справедливих і об'єктивно необхідних суспільству законів;

4) низький рівень правової культури суспільства. Він виявляється в слабкому знайомстві з чинним законодавством, прагненні не стільки діяти за законом, скільки обійти його. Власне, правовий нігілізм – це і наслідок, і прояв низької правокультурності.

Правовий нігілізм може виступати в двох формах – теоретичній і практичній. У першому випадку має місце концептуальне виправдання й обґрунтування правового нігілізму. Праву протиставляються інші, вищі з погляду теоретиків правового нігілізму цінності – релігійний фундаменталізм, світова революція і т.д. У другому випадку відбувається реалізація зазначених теоретичних концепцій.

Поряд із правовим нігілізмом існує прямо протилежне явище – правовий ідеалізм (романтизм). Під ним розуміють фетишизацію права, перебільшення реальних можливостей його впливу на долю особистості та суспільства. У суспільстві, ураженому правовим ідеалізмом, складається наївне переконання в тім, що справедливі та розумні закони здатні вирішити всі проблеми людства. Чекання чуда від прийнятого закону дуже швидко перетворюється на розчарування через те, що закон не діє або діє зовсім не так, як мріялося.

Правовий інфантилізм як різновид деформації правосвідомості відрізняється слабкістю правових знань при твердій переконаності особистості в достатньому їхньому рівні. На відміну від правового нігілізму і правового ідеалізму він є менш небезпечним, порівняно легко переборним різновидом деформації правосвідомості. З правовим інфантилізмом граничить правовий дилетантизм, що означає легковажне ставлення до права, вільне поводження з законом за наявності поверхневих, безсистемних правових знань (про усе – потроху).

Правова демагогія характерна для осіб, що мають правові знання, але виключають або принижують соціальну цінність права і використовують право виняткове у своїх особистих, найчастіше антигромадських інтересах.

Усі деформації правосвідомості представляють реальну або потенційну небезпеку для правопорядку, у силу чого боротьба з ними повинна постійно знаходитися в полі зору держави і суспільства.

Основні напрямки боротьби з деформаціями правосвідомості:

- 1) підвищення загальної і правової культури громадян;
- 2) удосконалювання законодавства;
- 3) профілактика правопорушень;
- 4) зміцнення законності і правопорядку;
- 5) повага і всілякий захист прав особистості;
- 6) ліквідація негативних явищ у сфері державної влади.

Контрольні запитання для перевірки досягнення результатів навчання:

1. Що таке правосвідомість та яка її структура.
2. Як взаємодіє правова культура та правосвідомість.
3. Які виокремлюються рівні правосвідомості.
4. Чим відрізняється будденна правосвідомість від професійної та наукової.
5. Які існують види деформації правосвідомості.

ПЛАН ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТЬ

Тема 1. Право та його властивості

1. Поняття права та множинність його дефініцій
2. Основні властивості права.
3. Природне, позитивне та об'єктивне право.
4. Соціальне призначення права. Функції права.
5. Принципи права: поняття та види.

Теми рефератів:

1. Психологічна теорія походження права.
2. Класифікація принципів права.

Тема 2. Право у системі соціального регулювання

1. Соціальне регулювання: поняття та види.
2. Поняття і види норм: природні, технічні, соціальні.
3. Співвідношення права та інших соціальних норм.
4. Правове регулювання: поняття та структура.

Теми рефератів:

1. Різновиди соціального регулювання та їх взаємоузгодженість.
2. Концепція правового регулювання.

Тема 3. Правові норми

1. Поняття та ознаки правових норм
2. Поняття та види основних норм права
3. Поняття та види спеціалізованих норм права. Ознаки спеціалізованих норм.
4. Структура правових норм. Види структурних елементів норми права.

Теми рефератів:

1. Поняття та ознаки правової норми.
2. Особливості спеціалізованих норм.

Тема 4. Джерела та форми права

1. Поняття та види форм права.
2. Правовий звичай та його місце у сучасному праві.
3. Юридичний прецедент: поняття, структура, види.
4. Нормативно-правовий акт. Закони та підзаконні акти.
5. Нормативний договір: міжнародний і внутрішньодержавний.
6. Релігійні тексти як джерела права.
7. Юридична доктрина.

Теми рефератів:

1. Ієрархія джерел права в Україні.
2. Прецедентний характер рішень ЕСПЛ в правовій системі України.

Тема 5. Система права

1. Поняття та складові системи права.
2. Поділ права на приватне і публічне, матеріальне і процесуальне.
3. Галузі права та інститути права. Предмет та метод правового регулювання, правовий режим як критерії розмежування галузей права.
4. Законодавство: поняття та склад.
5. Поняття та види систематизації нормативно-правових актів.

Теми рефератів:

1. Інкорпорація права
2. Правові спільності та їх структура

Тема 6. Реалізація та застосування права

1. Поняття, ознаки та форми реалізації права.
2. Безпосередня і правозастосовча реалізація права.
3. Форми реалізації права: дотримання права, виконання права і використання права.
4. Поняття та ознаки застосування права. Ідеологія застосування права
5. Процес (стадії) правозастосовчої діяльності.
6. Структура та види правозастосовчих актів.

Теми рефератів:

1. Акти реалізації права: поняття та види
2. Ідеологія правозастосування

Тема 7. Правові відносини.

1. Поняття, ознаки та види правових відносин.
2. Склад правовідносин.
3. Зміст правовідносин.
4. Передумови правовідносин.
5. Юридичні факти та їх класифікація.

Теми рефератів:

1. Теорія абсолютних правовідносин
2. Фактичні склади: структура та ознаки

Тема 8. Правова свідомість та правова культура

1. Поняття і структура правосвідомості. Рівні правосвідомості. Види правосвідомості. Правосвідомість і право.
2. Правова культура: поняття та структура. Правова культура суспільства та правова культура особистості. Правовий менталітет.
3. Правова соціалізація і правове виховання.
4. Поняття та види деформацій правосвідомості.

5. Професійна правосвідомість і професійна правова культура.

Теми рефератів:

1. Правова культура студентів-юристів
2. Аксиоми правосвідомості

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ

До теми 1. Поняття та властивості права

1. Дайте визначення позитивного права.
2. Знайдіть відповідність між стовпцями таблиці «Загально-правові принципи»

1. Принцип свободи	А. Право одного суб'єкта права реалізується, як правило, за наявності відповідного йому обов'язку іншого суб'єкта права
2. Принцип справедливості	Б. Ієрархія нормативно-правових актів та суворе неухильне дотримання та виконання їхніх приписів
3. Принцип рівності	В. Відповідність нормативно-правових актів ідеалам свободи, рівності і справедливості
4. Принцип взаємозв'язку прав і обов'язків	Г. Недискримінація за етнічною, расовою, релігійною приналежністю, ознаками кольору шкіри, мови, статі, політичних переконань
5. Принцип верховенства права	Д. Поведінка кожного оцінюється відповідно до його позитивних або негативних заслуг: герою – нагорода, злочинцю – покарання
6. Принцип законності	Е. Дозволене все, що прямо не заборонене

3. Охарактеризуйте ознаки природного права.
4. Користуючись сучасною науковою літературою, визначте, який зміст вкладається в поняття природного права. Аргументуйте своє бачення змісту природного права.
5. Напишіть невелике есе на тему «Зміст принципу верховенства права». Охарактеризуйте класичне та сучасне бачення цього принципу у правовій теорії.

До теми 2. Право у системі соціального регулювання

1. Дайте визначення соціального регулювання.
2. Дайте визначення та охарактеризуйте ознаки соціальної норми.
3. Порівняйте різні види соціальних норм за різними критеріями
4. Порівняйте та наведіть приклади нормативного і ненормативного соціального регулювання

До теми 3. Правові норми

1. Дайте визначення норми права, та охарактеризуйте її ознаки.
2. Складіть схему «Класифікація правових норм».
3. Класифікуйте нижченаведену правову норму за різними критеріями: »Кожен має право на відшкодування за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування матеріальної та моральної шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб при здійсненні ними своїх повноважень».
4. Дайте визначення гіпотези, диспозиції, санкції та назвіть їхні різновиди.
5. У нижченаведеній правовій нормі визначте структуру та визначте вид кожного структурного елементу:
«Умисне перешкоджання законній професійній діяльності журналіста – карається штрафом до п'ятдесяти не обкладених податком мінімумів доходів громадян або арештом на строк до шести місяців, або обмеженням волі на строк до трьох років».
6. Охарактеризуйте способи викладення норм права.
7. Визначте співвідношення норми права і нормативно-правового акту у ст. 20 Конституції України, ст. 186 Кримінального кодексу України, ст.173 Кодексу про адміністративні правопорушення, ст. 654 Цивільного кодексу України.

До теми 4. Джерела та форми права

1. Дайте визначення поняттям джерело права та форма права. Порозміркуйте, як вони співвідносяться між собою.
2. Знайдіть в науковій літературі декілька різних визначень наступним поняттям: правовий звичай, юридичний прецедент, нормативно-правовий акт, нормативний договір, юридична доктрина, релігійний текст. Як на вашу думку, чи є вони вичерпними. Відповідь обґрунтуйте.
3. Наведіть приклади нормативно-правових договорів як джерел права внутрішньодержавного характеру з різних галузей права України.
4. Дайте характеристику застосування рішень ЕСПЛ у національному законодавстві.

До теми 5. Система права

1. Складіть схему «Система права».
2. Наведіть приклади галузевих та міжгалузевих інститутів права.
3. Охарактеризуйте поняття «Методи правового регулювання»
4. Наведіть приклади галузей матеріального та процесуального права.
5. Охарактеризуйте співвідношення внутрідержавного, міжнародного та інтегративного права.
6. Дайте визначення систематизації нормативно-правових актів та назвіть її види.

До теми 6. Реалізація та застосування права

1. Дайте визначення реалізації права.
2. Охарактеризуйте форми реалізації права.
3. Дайте визначення правозастосування та охарактеризуйте його ознаки.
4. Наведіть приклади підстав для застосування права.

5. Проаналізуйте стадії процесу застосування норми, зазначеної у ст.173 Кодексу України про адміністративні правопорушення.

6. Охарактеризуйте основні вимоги правильного застосування права.

До теми 7. Правові відносини

1. Дайте визначення правовідносин, та охарактеризуйте їхні ознаки.

2. Наведіть приклади різних видів правовідносин.

3. Складіть схему структури правовідносин.

4. Проаналізуйте зміст правоздатності фізичної особи, керуючись ст.ст.24–26 Цивільного кодексу України.

5. Проаналізуйте зміст правоздатності та дієздатності юридичної особи, керуючись ст.ст.91–92 Цивільного кодексу України.

6. Дайте визначення суб'єктивного права, юридичного обов'язку та законного інтересу.

7. Визначте передумови виникнення правовідносин

До теми 8. Правосвідомість і правова культура

1. Визначте та охарактеризуйте структуру правосвідомості.

2. Охарактеризуйте функції правосвідомості.

3. Дайте визначення правової культури та визначте її структуру.

4. Охарактеризуйте мету, форми та методи правового виховання.

5. Ознайомтесь з Національною програмою правової освіти населення і наведіть конкретні приклади форм правового виховання.

6. Визначте етапи та форми правової соціалізації особистості.

ПИТАННЯ ДЛЯ ПІДГОТОВКИ ДО ЗАЛІКУ

1. Поняття та основні властивості права.
2. Теорії походження права.
3. Право позитивне та природне, об'єктивне та суб'єктивне.
4. Матеріальне право та процесуальне.
5. Соціальне регулювання: поняття та види.
6. Ознаки соціальних норм та їх різновиди.
7. Поняття і види норм: природні, технічні, соціальні.
8. Співвідношення норм права та норм моралі.
9. Співвідношення норм права та норм звичаїв.
10. Співвідношення норм права та норм корпоративних.
11. Співвідношення норм права та норм релігійних.
12. Правове регулювання: поняття та структура.
13. Поняття та ознаки норми права.
14. Структура норми права.
15. Класифікація правових норм.
16. Гіпотеза: поняття та види.
17. Диспозиція: поняття та види.
18. Санкція: поняття та види.
19. Спеціальні норми права.
20. Класифікація джерел права.
21. Священні тексти як джерело права.
22. Судовий прецедент як джерело права.
23. Звичай як джерело права.
24. Правова доктрина як джерело права.
25. Нормативно-правовий договір як джерело права.
26. Нормативно-правовий акт як джерело права.
27. Правова доктрина і науково-практичний коментар до юридичних текстів.

28. Система права та її компоненти.
29. Поняття галузі права та їх класифікація.
30. Критерії виокремлення галузей права.
31. Інститути права та їх особливості.
32. Поняття та види правових спільностей.
33. Співвідношення системи права та системи законодавства.
34. Форми систематизації законодавства.
35. Поняття та ознаки правовідносин.
36. Поняття і зміст правових відносин
37. Поняття та характеристика реалізації права.
38. Види реалізації права за різними критеріями
39. Застосування права як засіб забезпечення реалізації права.
40. Ідеологія застосування права.
41. Типове та нетипове застосування права.
42. Поняття і види правозастосовчих актів. Складні правозастосовні акти.
43. Прості і складні правозастосовні акти. Структура акту застосування права
44. Процес правозастосовчої діяльності, його стадії.
45. Основні види правовідносин. Галузеві правовідносини.
46. Юридичні факти. Фактичний склад.
47. Суб'єкти правовідносин: правоздатність, дієздатність, деліктоздатність.
48. Фізичні і юридичні особи. Народ і держава як суб'єкти права.
49. Суб'єктивне право і правомочність. Структура суб'єктивного права.
50. Юридичний обов'язок. Юридичний обов'язок і суб'єктивне право.
51. Поняття і структура правосвідомості. Індивідуальна та колективна правосвідомість.
52. Повсякденна, компетентна, професійна і наукова правосвідомість.
53. Правова культура особистості. Правовий менталітет.

- 54. Правова культура суспільства. Правова культура України.
- 55. Правова соціалізація і правове виховання. Правова активність особистості.
- 56. Правосвідомість громадян і посадових осіб. Правова інформованість
- 57. Мета і форми правового виховання. Особливості правового навчання як форми правового виховання.
- 58. Види деформованої правосвідомості.
- 59. Правовий нігілізм і шляхи його подолання.
- 60. Переродження свідомості та її наслідки

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ ЗДОБУВАЧІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ ЗА ТЕМАМИ ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТЬ

До Теми 1

«Право та його властивості»

1. Яке з наведених понять є найбільш повним:

а) право – це система нормативного регулювання суспільних відносин

б) право – це система загальнообов'язкових державних приписів, що містяться в нормативно-правових актах, прийнятих уповноваженими державними органами законодавчої та виконавчої влади в установленому порядку з дотриманням певної процедури

в) право – це система загальнозначущих, формально-визначених нормативів, встановлених і забезпечуваних державою або іншим публічно-владним суб'єктом, призначена для регулювання суспільних відносин та збалансування індивідуальних на суспільних інтересів.

2. Об'єктивне право – це:

а) система правових норм, що не залежать від волі індивіда

б) галузь права, що встановлює правовий режим об'єктів права власності

в) елемент структури правових відносин

г) система правових норм, що залежать від волі індивіда

3. До загальносоціальних функцій права належать:

- а) інформаційна, охоронна, орієнтаційна, регулятивна
- б) інформаційна, орієнтаційна, виховна
- в) охоронна, орієнтаційна, регулятивна
- г) охоронна, регулятивна

4. Юридичною ознакою права є:

- а) нормативний характер права
- б) загальнообов'язковий характер права
- в) формальна визначеність
- г) усі перелічені

5. У чому полягає загальнообов'язковий характер права:

- а) право є засобом нормування поведінки людей, установлення справедливої міри свободи цієї поведінки
- б) правові норми є загальними та обов'язковими для всіх суб'єктів, які знаходяться на території конктерної держави
- в) чіткість, однозначність, стислість формальних правових приписів, втілених у законах, указах, постановах тощо
- г) право є обов'язковим тільки для певної категорії людей

6. Нормативний характер права полягає у тому, що:

- а) право є засобом нормування поведінки людей
- б) право є засобом нормування поведінки людей, установлення справедливої міри свободи цієї поведінки
- в) чіткість, однозначність, стислість формальних правових приписів, втілених у законах, указах, постановах тощо
- г) держава визнає певні правила поведінки обов'язковими шляхом прийняття нормативно-правових актів

7. У чому полягає формальна визначеність права:

- а) у письмовій фіксації правових норм та чіткому формулюванні прав і обов'язків суб'єкта

- б) право є засобом ноомування поведінки людей
- в) держава визнає певні правила поведінки обов'язковими
- г) до правопорушників вимог норм права державні органи можуть застосовувати заходи юридичної відповідальності

8. Функції права – це:

- а) основні напрями впливу права на теорію права та держави
- б) соціальне призначення права
- в) основні напрями впливу права на людину та суспільство (суспільні відносини)
- г) якісні характеристики права

9. Вихідні керівні засади, відправні постанови, що виражають сутність права – це:

- а) права людини
- б) правозастосовчі акти
- в) принципи права
- г) прогалини у праві

10. За формою нормативного вираження принципи права можна поділити на:

- а) постійні та тимчасові
- б) закріпленні в конституціях і чинному законодавстві
- в) галузеві і міжгалузеві
- г) відкриті і закриті

До теми 2

«Право у системі соціального регулювання»

1. Охарактеризуйте співвідношення соціальних норм та норм права:

- а) поняття правових норм та соціальних норм збігаються
- б) норми права – це різновид соціальних норм

- в) соціальна норма – це різновид правових норм
- г) кожна соціальна норма є правовою, але не кожна правова є соціальною нормою.

2. Правила поведінки з технічними та природними об'єктами – це:

- а) соціальні норми
- б) корпоративні норми
- в) технічні норми
- г) природні норми

3. Ознаки соціальних норм:

- а) є типовою моделлю поведінки людей
- б) мають загальний характер
- в) забезпечуються певними засобами впливу
- г) усі перераховані

4. Норми моралі – це:

- а) правила поведінки людей у суспільстві, що ґрунтуються на уявленні людей про добро і зло
- б) правила поведінки, що ґрунтуються на релігії
- в) правила буденної поведінки, що склалися стихійно в результаті багаторазового повторення
- г) норми громадських організацій

5. Корпоративні норми – це:

- а) правила поведінки в суспільстві, що склалися стихійно в результаті багаторазового повторення
- б) загальнообов'язкові формально визначені, установлені або санкціоновані державою правила поведінки
- в) норми організованих колективів людей
- г) норми-уявлення про зовнішній вигляд юриста

6. Ознака права, що відрізняє його від інших соціальних норм державно організованого суспільства:

- а) не розмежовує права і обов'язки
 - б) установлюється державою
 - в) виражає волю всіх членів суспільства
 - г) виражає волю керівної частини населення
- забезпечується звичкою, громадською думкою.

7. Ознака права, що відрізняє його від соціальних норм первісного суспільства:

- а) не розмежовує права і обов'язки
 - б) забезпечується державою
 - в) забезпечується звичкою
 - г) існує у свідомості людей
- д) виражає волю всіх членів суспільства

8. Правила людського співжиття, що регулюють поведінку людей:

- а) моральні норми
 - б) соціальні норми
 - в) релігійні норми
 - г) правові норми
- г) усе перераховане

9. Норми, що містяться у документах партій, виборчих блоків, громадських рухів – це:

- а) моральні норми
- б) корпоративні норми
- в) політичні норми
- г) правові норми

До Теми 3
«Правові норми»

1. Структура правової норми містить:

- а) гіпотезу, диспозицію
- б) гіпотезу, санкцію
- в) диспозицію, санкцію
- г) гіпотезу, диспозицію, санкцію

2. Диспозиція – це:

а) частина норми права, що вказує на фактичні обставини, при настанні яких потрібно виконати правило, викладене в нормі права

б) самостійна частина системи права, що регулює певний вид однорідних відносин

в) елемент методу правового регулювання, який дозволяє адресату норми обрати один з передбачених правом варіантів поведінки

г) це елемент правової норми, який вказує на права та обов'язки її адресата

3. Санкція – це:

а) частина норми права, що передбачає заходи примусу, що застосовуються до порушника правила, встановленого цією нормою

б) частина норми права, яка встановлює несприятливі для правопорушника наслідки її недотримання або невиконання

в) частина норми права, в якій вказуються сприятливі для правопорушника наслідки, що настають у результаті її виконання

г) усе вищезазначене

4. Гіпотеза – це:

а) частина норми права, що вказує на фактичні обставини, при настанні який треба виконати правило поведінки, закріплене в нормі права

б) елемент правової норми, що містить правило поведінки, що вказує на права та обов'язки сторін у врегульованих суспільних відносинах

в) припущення про наявність того або іншого юридичного факту

г) інтерпретація змісту норми права компетентними державними органами

5. Матеріальна норма:

а) регламентує порядок реалізації суб'єктивних прав і виконання юридичних обов'язків

б) забороняє певну несприятливу поведінку і завжди містить санкції, що застосовуються до правопорушника

в) указує на керівні засади побудови системи права

г) визначає суб'єктивні права і юридичні обов'язки суб'єктів права

д) визначає обов'язок відшкодування матеріальної шкоди, нанесеної в результаті правопорушення

6. Процесуальна норма – це:

а) установлене державою правило поведінки, що діє лише тоді, коли учасники регульованих суспільних відносин самі для себе не встановили інші правила

б) норма, що визначає порядок реалізації норм матеріального права

в) норма, що передбачає кілька варіантів поведінки сторін або санкцій за їх порушення

г) з абсолютною точністю визначає умови дії правової норми права та обов'язки учасників відносин

7. Перерахуйте способи викладення норм права:

- а) прямий і відсильний
- б) відсильний, бланкетний, казуїстичний
- в) казуїстичний і абстрактний
- г) прямий, відсильний, бланкетний, абстрактний, казуїстичний

8. Бланкетний спосіб викладення норм права передбачає, що у статті нормативно – правового акта або договору викладено:

- а) всі елементи норми права
- б) окремі елементи норми права й зазначено, в якій статті цього ж акта викладено відсутній елемент
- в) окремі елементи норми права й зазначено, в якому нормативно – правовому акті викладено цей елемент
- г) указівку про відповідальність за порушення певних правил, проте саме правило у ній не вказано і відсутнє пряме посилання на іншу статтю цього ж нормативно – правового акта

9. Які засоби впливу на поведінку людей закріплюються в нормах права:

- а) декларації, заклики
- б) заборони, дозволи, зобов'язання
- в) моральні сентенції, політичні програми
- г) заборони, дозволи, політичні програми, позитивні зобов'язання

10. Норми права за функціональною спрямованістю:

- а) загальні та спеціальні
- б) регулятивні та охоронні
- в) матеріальні та процесуальні
- г) тимчасові та надзвичайні

До Теми 4
«Джерела та форми права»

1. Поняття “джерело права” та “форма права”:

- а) тотожні
- б) поняття “джерело права” є ширшим, ніж поняття “форма права”
- в) поняття “форма права” є ширшим, ніж поняття “джерело права”
- г) усі відповіді неправильні

2. Віддзеркалення матеріального джерела права у правосвідомості законодавця та інших суб’єктів правотворчості – це:

- а) матеріальне джерело права
- б) ідеальне джерело права
- в) формальне джерело права
- г) історичне джерело права

3. Рішення адміністративного або судового органу по конкретній справі, якому надана нормативна сила, і яке є зразком для вирішення аналогічних справ – це:

- а) правовий звичай
- б) вирок
- в) юридичний прецедент
- г) нормативний договір

4. Основною формою (джерелом) права України є:

- а) правовий звичай
- б) нормативно-правовий акт
- в) нормативний договір
- г) юридичний прецедент

5. Угода між двома і більше суб'єктами права, що містить загальнообов'язкові юридичні приписи – це:

- а) контракт
- б) юридичний прецедент
- в) нормативний договір
- г) нормативно-правовий акт

6. Юридичний прецедент – це:

а) письмовий документ, що виходить від компетентного державного органу і містить юридичні приписи загального характеру

б) спільний акт-документ, що містить норми права, який є результатом взаємопогодженого волевиявлення правотворчих органів

в) державно-владне рішення з конкретної юридичної справи, що є загальнообов'язковим прикладом для вирішення аналогічних справ

г) створене у разі багаторазового повторення санкціоноване державою правило поведінки

7. Принцип верховенства права міститься у:

- а) міжнародних договорах
- б) нормативно-правових актах
- в) рішеннях Європейського суду з прав людини
- г) усі перелічені

8. До юридичних джерел (форм) права не належать:

а) нормативно-правовий акт, правовий прецедент, нормативно-правовий договір

б) корпоративні норми, ритуали

в) правовий звичай, правова доктрина

г) релігійно-правова норма, міжнародно-правовий акт

9. Що є основними ознаками нормативно-правового акта?

- а) офіційний документ, створений компетентними органами
- б) закріплює давно сформовані відносини, правила, які у звичку народу
- в) створюється у договірному порядку
- г) видається виключно парламентами держав

10. Що з зазначеного не входить до складу джерел права?

- а) корпоративна норма
- б) нормативно-правовий акт
- в) правовий прецедент
- г) правовий звичай

До Теми 5
«Система прав»

1. Які з перелічених елементів входять до структури системи права:

- а) правові відносини;
- б) інститут права;
- в) правопорушення;
- г) підзаконний нормативний акт.

2. Поняття “система права” та “правова система” є:

- а) тотожними;
- б) протилежними;
- в) співвідносяться як форма і зміст;
- г) першим є важче за друге.

3. Що з перерахованого є основним критерієм виокремлення галузі права:

- а) наявність самостійного предмета регулювання;
- б) специфіка юридичної відповідальності;

- в) наявність кодифікованого нормативно-правового акту;
- г) наявність єдиної теорії.

4. Що з перерахованого є додатковим критерієм виокремлення галузі права:

- а) наявність самостійного предмета регулювання;
- б) специфіка юридичної відповідальності;
- в) наявність кодифікованого нормативно-правового акта;
- г) наявність єдиної теорії.

5. Що з перерахованого є складовою галузевого методу правового регулювання:

- а) галузева правосуб'єктність;
- б) специфічні юридичні факти;
- в) специфічні прийоми захисту суб'єктивних прав та забезпечення юридичних обов'язків;
- г) все вищеперераховане.

6. Які з перелічених понять можуть бути визначені як інститути права:

- а) інститут законодавства Верховної Ради України;
- б) інститут кадрів управління;
- в) інститут кримінальної відповідальності неповнолітніх;
- г) інститут внутрішніх справ.

7. Що з нижченаведеного є галуззю права:

- а) монопольне право;
- б) сімейне право;
- в) спадкове право;
- г) виборче право.

8. Найбільшим структурним підрозділом права є:

- а) інститут права;
- б) галузь права;
- в) система права;
- г) підгалузь права.

9. Предмет та метод правового регулювання є критеріями розмежування:

- а) галузей права;
- б) інститутів права;
- в) сфер суспільних;
- г) тубінститутів права.

10. Назвіть основні підстави галузевого поділу системи права:

- а) розсуд законодавця;
- б) предмет і метод правового регулювання;
- в) характер джерел права;
- г) характер суспільних відносин.

До Теми 6

«Реалізація та застосування права»

1. Реалізація права – це:

- а) діяльність державних органів із застосування правових норм;
- б) виконання приписів правових норм;
- в) правомірна поведінка людей;
- г) втілення приписів правових норм у правомірній поведінці людей;
- д) фактична поведінка суб'єктів права.

2.Форми реалізації права:

- а) усна;

- б) письмова;
- в) конклюдентна;
- г) дотримання, виконання, використання;
- д) використання своїх повноважень посадовими особами.

3. Правозастосування – це:

- а) діяльність суб'єктів права з використання своїх прав;
- б) процедурно-процесуальна діяльність державних органів ,що мають владні повноваження;
- в) здійснювальна в установлених законом формах державно-владна, організаційно уповноважених на те громадських об'єднань з вирішення конкретних юридично-значущих ситуацій;
- г) діяльність Верховної Ради України з прийняття законів та підзаконних актів.

4. Застосування права є необхідним у випадках:

- а) юридичного конфлікту;
- б) спору про право;
- в) необхідності встановлення юридичного факту;
- г) вчинення правопорушення;
- д) усе вищесказане.

5. До основних стадій застосування норм права належить:

- а) установлення фактичних обставин справи;
- б) юридична кваліфікація;
- в) вирішення справи;
- г) документальне оформлення прийнятого рішення;
- д) усі названі.

6. Правозастосовчий акт – це:

- а) нормативно-правовий акт, прийнятий компетентним державним органом;

б) акт державно-владного характеру, що приймається компетентним державним органом і визначає на основі правових норм права та обов'язки або відповідальність особи;

в) акт роз'яснення норм права, виданий органом виконавчої влади;

г) нормативно-правовий акт, що регулює суспільні відносини.

7. Громадянин Іваненко проголосував на виборах народних депутатів. В якій формі він реалізував права:

а) використання;

б) застосування;

в) дотримання;

8. Прогалина у праві це:

а) суспільні відносини, що потребують урегулювання;

б) повна або часткова відсутність суспільних відносин, що об'єктивно потребують юридичної регламентації;

в) відсутність або неповнота правової норми, об'єктивно потрібної для врегулювання суспільних відносин;

г) скасовані або незастосовувані правові норми.

9. Аналогія закону – це:

а) вирішення конкретної справи на основі правової норми, що регулює подібні суспільні відносини;

б) вирішення конкретної юридичної справи судовим або адміністративним органом, що стало обов'язком для вирішення подібних справ у майбутньому;

в) заміна одного закону іншим;

г) за відсутності правової норми для вирішення конкретної ситуації використовується близька правова норма тієї ж галузевої приналежності.

10. Аналогія права – це:

- а) порівняльно-правовий аналіз різних правових систем;
- б) вирішення справи на основі загальних начал та принципів права, галузі або інституту права;
- в) вирішення конкретної юридичної справи на основі загальних начал законодавства;
- г) вирішення конкретної юридичної справи на основі юридичного прецеденту.

**До Теми 7
«Правові відносини»**

1. Оберіть найповніше визначення. Правовідносини – це:

- а) суспільні відносини, урегульовані правом;
- б) форма фактичних суспільних відносин, що склалися на основі норм права;
- в) урегульовані нормами права суспільні відносини, учасники яких виступають як носії суб'єктивних прав, юридичних обов'язків, повноважень та юридичної відповідальності;
- г) специфічні вольові суспільні відносини, що склалися на основі правових норм між суб'єктами права;
- д) Особлива форма взаємозв'язку між суб'єктами права через їх права та обов'язки, закріпленні у правових нормах.

2. Суб'єкти правовідносин – це:

- а) учасники правовідносин, які мають суб'єктивні права;
- б) учасники правовідносин, які мають юридичні обов'язки;
- в) суб'єкти права, що є учасниками конкретних правовідносин;
- г) особи й організації, які мають правосуб'єктність, що дає їм можливість брати участь у різних правовідносинах з іншими особами й організаціями;
- д) особлива форма взаємозв'язку між суб'єктами права через їх права та обов'язки, закріплені у правових нормах.

3. Об'єкт правовідносин – це:

- а) явище, на яке впливають правовідносини
- б) фактична поведінка їх учасників
- в) результат правовідносин
- г) соціальні цінності та блага, з приводу володіння якими суб'єкти вступають у правовідносини;
- д) права та обов'язки суб'єктів правовідносин.

4. Зміст правовідносин – це:

- а) взаємні юридичні права та обов'язки;
- б) сукупність суб'єктивних прав і обов'язків;
- в) юридична відповідальність і юридичні положення;
- г) безпосередні дії суб'єктів правовідносин;
- д) права та обов'язки учасників правовідносин та їх реалізації.

5. Юридичні факти – це:

- а) різноманітні факти, що мають юридичне значення;
- б) життєві обставини, закріплені в юридичних документах;
- в) умови виникнення правових відносин;
- г) життєві обставини, з яким право пов'язує настання юридичних наслідків, зокрема, правовідносин;
- д) закріплення фактичних обставин, виникнення правовідносин.

6. За вольовою ознакою розрізняють такі види юридичних фактів як:

- а) дія та подія;
- б) бездіяльність;
- в) вчинки;
- г) діяння;
- д) проступки.

7. Юридичні акти – це:

- а) правомірні дії особи, спрямовані на досягнення певних юридичних наслідків;
- б) неправомірні дії особи, що не залежать від волі особи, проте зумовлюють правові наслідки;
- в) життєві обставини, що не залежать від волі особи, проте зумовлюють правові наслідки;
- г) усі відповіді неправильні.

8. Юридичні факти, що не залежать від волі особи, – це:

- а) юридичні акти;
- б) юридичні проступки;
- в) події;
- г) дії.

9. Народження дитини – це:

- а) правостворюючий факт;
- б) неюридичний факт;
- в) правозмінюючий факт;
- г) правоприпиняючий факт.

10. Досягнення пенсійного віку – це :

- а) дія;
- б) подія;
- в) стан;
- г) юридичний акт.

До Теми 8

«Правосвідомість і правова культура»

1. Правосвідомість – це:

- а) система уявлень про те, яка поведінка людей є припустимою з погляду права;

б) сукупність знань, уявлень, почуттів, оцінок і установок, що виражають ставлення індивідів та соціальних спільнот до права;
в) якісний стан правового життя суспільства;
г) усвідомлення свого правового статусу;
д) здатність особи усвідомлювати характер своїх дій і керувати ними.

2. До змісту правосвідомості входять такі оціночні ставлення:

- а) до права і законодавства;
- б) до своєї правової поведінки;
- в) до злочинності та злочинців;
- г) до правоохоронних органів;
- д) усе перераховане.

3. Масові уявлення і настрої людей з приводу права, що виникають на основі життєвого досвіду й уривчастих, несистематизованих правових знань, – це:

- а) професійна правосвідомість;
- б) наукова правосвідомість;
- в) буденна правосвідомість;
- г) суспільна правосвідомість;

4. Правова психологія – це:

- а) система правових принципів та ідей;
- б) наука, що вивчає мотиви протиправної поведінки;
- в) сукупність почуттів, емоцій і переживань, що виражають ставлення суб'єкта до явищ правової дійсності;
- г) звичка додержуватися вимог норм права;
- д) ставлення особи до своєї протиправної поведінки, її наслідки.

5. Який з видів правосвідомості формується на основі глибокого аналізу і узагальнення юридичних знань, виявлення закономірностей державно-правового розвитку:

- а) індивідуальна;
- б) професійно-правова;
- в) повсякденна;
- г) практична;
- д) наукова.

6. Професійна правосвідомість юриста:

- а) знання принципів і норм права;
- б) загострене почуття обов'язку й справедливості;
- в) прагнення використовувати будь-які засоби для викриття осіб, які вчинили правопорушення;
- г) повага до прав громадян; д) усе перераховане.

7. Правова культура індивіда передбачає:

- а) дотримання законів під страхом покарання;
- б) переконаність у справедливості законів;
- в) усвідомлене ставлення до права, уміння орієнтуватися в законодавстві;
- г) знання і розуміння права, повага до права правомірної поведінки;
- д) прагнення обмежувати свою поведінку рамками права.

8. Правовий нігілізм – це:

- а) негативне ставлення до права, невіра в його спроможність бути ефективним регулятором суспільних відносин;
- б) відсутність юридичної освіти;
- в) неучасть у виборах;
- г) ідеалізація права, віра у те, що за його допомогою можна вирішити абсолютно всі соціальні проблеми;
- д) прагнення завоювати голоси виборців ціною необґрунтованих обіцянок.

9. Для подолання правового нігілізму необхідно:

- а) підвищити якість законодавства;
- б) ввести більш жорсткі санкції за правопорушення;
- в) підвищити престиж юридичних професій;
- г) забезпечити реальне виконання прийнятих законів;
- д) усе перераховане.

10. Правова свідомість індивіда містить такі компоненти:

- а) правова ідеологія та правові знання;
- б) позитивна правова свідомість та негативна правова свідомість;
- в) раціональний, ірраціональний, аксіологічний, регулятивний;
- г) правові знання та правова поведінка.

КРИТЕРІЇ ОЦІНЮВАННЯ

під час поточного контролю

Оцінка «5» (відмінно) – здобувач вищої освіти вільно орієнтується в теоретичному матеріалі та без помилок застосовує теоретичні знання при розв’язанні практичних задач.

Оцінка «4» – здобувач вищої освіти знає основний масив теоретичного матеріалу, але або плутається при його поясненні, або застосовує його на практиці з помилками (при розв’язанні практичних задач).

Оцінка «3» (задовільно) – здобувач вищої освіти має лише уривчасті теоретичні знання та розв’язує лише 50 відсотків практичних задач.

Оцінка «2» (незадовільно) – здобувач вищої освіти не орієнтується в теоретичному матеріалі та виконує менше 50 відсотків практичних задач або не може розв’язувати практичні задачі взагалі.

ШКАЛА ОЦІНЮВАННЯ

Сума балів за всі види навчальної діяльності	Оцінка ECTS	Оцінка за національною шкалою	
		для екзамену, курсового проєкту (роботи), практики	для заліку
90–100	A	відмінно	зараховано
82-89	B	добре	
74-81	C		
64-73	D	задовільно	
60-63	E		
35-59	FX	незадовільно з можливістю повторного складання	не зараховано з можливістю повторного складання
1-34	F	незадовільно з обов’язковим повторним вивченням дисципліни	не зараховано з обов’язковим повторним вивченням дисципліни

Навчальне видання

**МИХАЙЛО ЮРІЙОВИЧ РЯЗАНОВ
ГАННА МИХАЙЛІВНА ЧУВАКОВА**

**ОСНОВИ ПРАВА
Навчально-методичний посібник**

для здобувачів вищої освіти 3 курсу
за освітнім ступенем «бакалавр»
факультету психології, політології та соціології
галузь знань 05 «Соціальні та поведінкові науки»
за спеціальністю 053 «Психологія»

Обкладинка *А. Юдашкіна*

Верстка *Ю. Ковальчук*

**ЮРИДИКА
ВИДАВНИЦТВО**

Підписано до друку 21.12.2022 р. Формат 60х84/16.
Папір офсетний. Гарнітура Droid. Цифровий друк.
Ум. друк. арк. 10,11. Наклад 300.
Замовлення № 020/0323.
Віддруковано з готового оригінал-макета.

Видавництво і друкарня – Видавництво «Юридика»
65101, Україна, м. Одеса, вул. Інглезі, 6/1
Телефони: +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@juridica.od.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 7653 від 18.08.2022 р.